

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ -ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ -ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΚΟΡΜΑ

Πτυχιική εργασία με θέμα:

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Λογοτεχνικές αφηγήσεις για τη Μικρασιατική Καταστροφή

Επόπτρια: Έφη Γαζή
Επικουρικός επόπτης: Γιάννης Παπαθεοδώρου

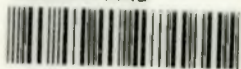
Βόλος, 2003

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 1374/1
Ημερ. Εισ.: 22-07-2003
Δωρεά:
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2003
ΚΟΡ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070505

Η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί χωρίς την καθοδήγηση, τη συμπαράσταση και την υπομονή των εποπτών μου, της κυρίας Έφης Γαζή και του κυρίου Γιάννη Παπαθεοδώρου. Τους χρωστάω ένα μεγάλο και αληθινό ευχαριστώ για τη συνολική βοήθεια και υποστήριξη τους. Ένα, επίσης, μεγάλο ευχαριστώ στον κύριο Πολυμέρη Βόγλη για την βοήθεια του στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας καθώς και στον κύριο Κωνσταντίνο Καλφούντζο για την διάθεση και την υπομονή του στα διαδικαστικά της τελικής μορφής αυτής της εργασίας.

* Στην εικόνα του εξωφύλλου αποτυπώνονται Μικρασιάτες πρόσφυγες στο κατάστρωμα ενός πλοίου. Αθήνα, Φωτοϊστορικό Αρχείο Δήμου Νέας Σμύρνης.

Πηγή: www.ime.gr/chronos/13/domestic_policy/index.html.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.

A. Μεθοδολογικές υποθέσεις εργασίας.....	5
B. Έργα και διανοητικά συμφραζόμενα.....	9
Γ. Μικρασιατική εμπειρία και λογοτεχνική αφήγηση.....	15

Μέρος Ι.

Η ιστορία της Μικρασιατικής καταστροφής.....	23
1. Η Μεγάλη Ιδέα και η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας.....	25
2. Η εμπλοκή της Ελλάδας στις διεθνείς εξελίξεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο...31	
A. Η Συνθήκη των Σεβρών και οι συνέπειες της.....	34
B. Η ελληνική πολιτική μετά τις εκλογές του 1920.....	39
Γ. Διαπραγματεύσεις για ανακωχή και η κατάρρευση του μετώπου.....	45
Δ. Η Συνθήκη της Λωζάννης.	50
3. Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής.....	53

Μέρος ΙΙ.

1. Μορφολογία και αφηγηματικές τεχνικές.	
A. Προβληματική του είδους.....	64
B. Αυτοβιογραφικός χρόνος και αφήγηση.....	70
Γ. Μνήμη και βιωμένη εμπειρία.....	74
2. Η εικόνα του «Άλλου».....	79

Γενικά Συμπεράσματα.....	101
---------------------------------	------------

Βιβλιογραφία.....	105
--------------------------	------------

Διευκρινιστική σημείωση.

Στην παρούσα εργασία, μεγάλο μέρος της ανάλυσης επικεντρώνεται σε τρία, συγκεκριμένα λογοτεχνικά κείμενα: την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα, το *Νούμερο 31328. Το βιβλίο της Σκλαβιάς* και την *Αιολική Γη* του Ηλία Βενέζη. Τα κείμενα αυτά, εκτός από την πρώτη φορά που θα παρουσιαστούν μέσα στην εργασία, θα παραπέμπονται ως: *Ιστορία*, *Νούμερο*, *Αιολική Γη* με πλάγια γράμματα και τον αριθμό της συγκεκριμένης σελίδας κάθε φορά. Αντίστοιχα, και στο *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά η παραπομπή θα γίνεται μόνο με τον τίτλο του έργου σε πλάγια γράμματα και τον αριθμό της συγκεκριμένης σελίδας. Η αναφορά στην πρώτη έκδοση του *Νούμερου* θα γίνεται με τα πλήρη στοιχεία του.

Εισαγωγή.

A. Μεθοδολογικές υποθέσεις εργασίας.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο ένα ιστορικό γεγονός, όπως αυτό της Μικρασιατικής Καταστροφής, αποτυπώνεται και αναπαρίσταται μέσα από λογοτεχνικά κείμενα με έντονα ιστορικά συμφραζόμενα και εμφανείς αυτοβιογραφικές προθέσεις. Προτού αναφερθούμε όμως στα συγκεκριμένα λογοτεχνικά κείμενα που θα αποτελέσουν το βασικό μας υλικό για αυτή την ανάλυση, εύλογη κρίνεται προηγουμένως μια προσπάθεια ερμηνείας της προβληματικής που αναπτύσσεται σχετικά με τη χρήση των λογοτεχνικών κειμένων ως ιστορικών τεκμηρίων. Το λογοτεχνικό προϊόν, ως επικοινωνιακό γεγονός, εντάσσεται στιγμιαία και διαρκώς μέσα στον ιστορικό χωρόχρονο και στις κοινωνικές πρακτικές που τον ορίζουν, αναπτύσσοντας μαζί του τριών ειδών σχέσεις, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο της Ιστορίας και της Θεωρίας της Λογοτεχνίας καθώς επίσης και της Διανοητικής και της Πολιτισμικής Ιστορίας. Οι επιστημονικοί αυτοί κλάδοι επικεντρώνονται, ανάμεσα σε άλλα, στην ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων με βάση τα ιστορικά και κοινωνικά ερεθίσματα που συνετέλεσαν στη γέννηση τους, είτε αυτά εκφέρονται με τρόπο δηλωτικό μέσα στα κείμενα είτε όχι. Παράλληλα, μελετούν τις πολλαπλές συγχρονικά και διαχρονικά προσλήψεις, δηλαδή τις ερμηνευτικές ανα-γεννήσεις των λογοτεχνικών κειμένων, χάρη στους ποικίλους ιδεολογικούς μηχανισμούς που ρυθμίζουν τη διαδικασία της πρόσληψης.¹

Προκειμένου λοιπόν να προχωρήσουμε σε μια ερμηνευτική των λογοτεχνικών κειμένων με βάση τις ιστορικές και κοινωνικές παραμέτρους μέσα στις οποίες γεννιούνται και στα ερεθίσματα των οποίων ανταποκρίνονται, προκειμένου δηλαδή να απαντήσουμε στο ερώτημα ποια πραγματολογική αναγκαιότητα τα δημιουργήσε, οφείλουμε να διαλευκάνουμε τρία βασικά σημεία: τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του λογοτεχνικού κειμένου, τον τρόπο που πραγματοποιείται η σύνδεση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας με το λογοτεχνικό κείμενο και τη μορφή που προσλαμβάνει το πραγματολογικό γεγονός όταν γίνει λογοτεχνική πραγματικότητα. Αναφορικά με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του λογοτεχνικού κειμένου αξιοσημείωτο

¹ Βλ. *Διανοητική Ιστορία: όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης/ Κείμενα των Roger Chartier, Dominick La Capra, Hayden White*, Αθήνα: ΕΜΝΕ, Μνήμων, 1996.

Για τη σχέση Ιστορίας και Λογοτεχνίας βλ. το θεωρητικό προβληματισμό στο: Άννα Τζούμα, «Ιστορία και Λογοτεχνία», *Μνήμων* 19 (1997), 109-121.

είναι πως η ειδοποιός διαφορά του από τα άλλα επικοινωνιακά κείμενα αποτέλεσε το σταθερό σημείο αναφοράς όλως των μορφοκρατικών/σημειωτικών θεωριών του 20^{ου} αιώνα. Οι σημειωτιστές γενικότερα κάνουν λόγο για τη συνδηλωτική λειτουργία των λογοτεχνικών κειμένων που δεν παραπέμπουν σε ένα αποκλειστικό νόημα αλλά σε ένα «πεδίο σημασιών», όπως έχει αναφέρει και ο Umberto Eco.

Παράλληλα, σε ό,τι αφορά τον τρόπο που πραγματοποιείται η σύνδεση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας με το λογοτεχνικό κείμενο καταλυτική είναι η συμβολή της γλώσσας. Προκειμένου να γίνει δυνατή η μετάβαση ενός γεγονότος ή μιας κατάστασης από το χώρο της πραγματικότητας σε ένα σημειακό σύστημα, επιβάλλεται η μεταγραφή τους στη σημειακή «γλώσσα» αυτού του συστήματος. Έτσι, για να περάσει μια ιστορική αλλά και κοινωνική πραγματικότητα μέσα στη λογοτεχνία, απαιτείται η μετάταξη της στο χώρο των μορφών και των συμβάσεων που ορίζουν το λογοτέχνημα ως ιδιαίτερο έργο με τη γλώσσα και πάνω στη γλώσσα. Ωστόσο, δεν είναι μόνο μέσα από τη μεσολάβηση της γλώσσας που το εξωκειμενικό επικοινωνεί με το λογοτεχνικό γεγονός, αφού η ιστορική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα μπορεί να περάσει μέσα στο λογοτεχνικό κείμενο και με διάφορους άλλους τρόπους. Ένας, πάντως, λόγος που μπορεί να εξηγήσει την αντιμετώπιση της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας σε συσχετισμό με το λογοτεχνικό κείμενο ως γλωσσική κατάσταση, επικεντρώνεται στο ότι η ιστορία αποτελούμενη από ιδεολογικούς μετασχηματισμούς, όπως εκφράζονται μέσα από τις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις, τις πολιτικές πεποιθήσεις και τις πολιτισμικές συμπεριφορές, μπορεί να παρασταθεί μέσα στο λογοτεχνικό κείμενο ως κοινωνιογλωσσική κατάσταση.²

Ο Roger Chartier στο κείμενο του «*Διανοητική ιστορία ή κοινωνικοπολιτισμική ιστορία; Η γαλλική συζήτηση*» σημειώνει πως όλα τα κείμενα αποτελούν αναπαραστάσεις μιας πραγματικότητας που αποπειράται να την κατανοήσουν με διαφορετικούς τρόπους, φιλοσοφικούς ή λογοτεχνικούς, αλλά ταυτόχρονα παρουσιάζεται και μια πρωταρχική αντίθεση ανάμεσα στην πραγματικότητα και την αναπαράσταση, διακρίνοντας συγχρόνως τύπους ιστορίας και τύπους κειμένων. Έτσι, λόγου χάρη, ο ιστορικός των οικονομιών και των κοινωνιών αναπαριστά αυτό που έγινε, αλλά ο ιστορικός των νοοτροπιών ή των ιδεών δεν έχει ως αντικείμενο το πραγματικό, την πραγματικότητα, αλλά τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι

² Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

την θεωρούν και την μεταφέρουν. Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με τον Chartier, κανένα κείμενο δε μπορεί να διατηρήσει διαφανή σχέση με την πραγματικότητα που εκφράζει ενώ δε είναι δυνατό να το εξετάσουμε χωρίς τους κανόνες λειτουργίας που παραπέμπουν στις συνθήκες παραγωγής του. Η σχέση του κειμένου προς την πραγματικότητα δομείται σύμφωνα με μοντέλα λόγου και διανοητικές κατηγορίες σε κάθε κατάσταση γραφής με αποτέλεσμα να είμαστε υποχρεωμένοι να αποφύγουμε να χρησιμοποιούμε τα λογοτεχνικά έργα ως απλά ντοκουμέντα, ως ρεαλιστικές αναπαραστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας. Απεναντίας, πρέπει να είναι σαφής η ιδιαιτερότητα τους ως κειμένων που βρίσκονται σε σχέση με άλλα κείμενα και των οποίων οι κανόνες οργάνωσης ως επεξεργαστικά σχήματα αποσκοπούν στο να παράγουν κάτι διαφορετικό από μια περιγραφή. Επίσης, σημαντικό είναι πως ως πραγματικό δεν ορίζεται ό,τι το κείμενο παρουσιάζει αλλά ο τρόπος με τον οποίο το κείμενο αντιμετωπίζει την πραγματικότητα μέσα στην ιστορικότητα της παραγωγής του και τη στρατηγική της συγγραφής του.³ Έτσι, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε την ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγικής εμπειρίας, ως γεγονότα που παρουσιάζονται μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα, σύμφωνα με τη δεδομένη χρονική στιγμή παραγωγής τους αλλά και τον συγκεκριμένο τρόπο που τα διαχειρίζονται οι δυο συγγραφείς. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για προϊόντα μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής, χρονικής και ιστορικής στιγμής, και, επομένως, με βάση αυτές τις παραμέτρους οφείλουμε να τα μελετήσουμε.

Παράλληλα και ο Dominick La Capra, στο κείμενο του «*Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας και της ανάγνωσης των κειμένων*» αναφέρεται, όπως άλλωστε φαίνεται και από τον τίτλο, στο ζήτημα της αναγνωστικής προσέγγισης των κειμένων και σημειώνει πως εκείνο που έχει μεγαλύτερη αξία είναι να κατανοήσουμε πως η έννοια της κειμενικότητας θέτει ξεκάθαρα το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στις χρήσεις της γλώσσας με άλλες νοηματοδοτικές πρακτικές και με διάφορους τρόπους της ανθρώπινης δραστηριότητας που έχουν άμεση σχέση με τις διαδικασίες παραγωγής νοήματος.⁴ Πιο συγκεκριμένα, ο La Capra θεωρεί πως για την κατανόηση των κειμένων, απαραίτητη είναι η μελέτη τους με βάση ένα πλαίσιο συμφραζομένων που σχετίζεται με τις προθέσεις, τα κίνητρα, την κοινωνία, την κουλτούρα, το σώμα

³ Roger Chartier, «Διανοητική ιστορία ή κοινωνικοπολιτισμική ιστορία; Η γαλλική συζήτηση» στο: *Διανοητική Ιστορία*, ό.π., σ. 55-57.

⁴ Dominick La Capra, «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας και της ανάγνωσης των κειμένων» στο: *Διανοητική Ιστορία*, ό.π., σ. 72.

των κειμένων και τη δομή αυτών. Έτσι, μας αφορά, λόγου χάρη, η σχέση ανάμεσα στις προθέσεις του συγγραφέα και στο κείμενο, αφού όχι μόνο είναι πιθανό η πρόθεση ή οι προθέσεις του συγγραφέα να μην είναι συγκεκριμένες ή και να είναι ριζικά διαφορετικές, μιας και ο συγγραφέας μπορεί να ανακαλύψει τις προθέσεις του κατά τη διάρκεια της συγγραφής ή καθώς μιλάει για αυτήν. Παράλληλα, υπογραμμίζεται η σημασία του να μην απαντάμε οριστικά και τελεσίδικα στο ερώτημα που αφορά την ερμηνεία ενός κειμένου αφού μια «καλή» ερμηνεία επαναδραστηριοποιεί τη διαδικασία της έρευνας, ανοίγοντας νέους δρόμους μελέτης, κριτικής και ενδοσκόπησης,⁵ ενώ ταυτόχρονα εξίσου απαραίτητη κρίνεται και η εξέταση ανάμεσα στη ζωή του συγγραφέα και στο κείμενο αν και η απόλυτη ταύτιση των δυο δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη αφού η ζωή και το κείμενο μπορούν να καθορίζουν εσωτερικά το ένα το άλλο και να συνδέονται μεταξύ τους με διαδικασίες οι οποίες θέτουν το θέμα της ταύτισης τους υπό αμφισβήτηση. Το βασικό, πάντως πρόβλημα της απόπειρας να συνδεθεί η ζωή και τα κείμενα είναι το να φτάσει κανείς σε μια κατανόηση του «κειμένου» της ζωής και της χρήσης της γλώσσας στα κείμενα, καθώς και της χρήσης ανάμεσα σε αυτές τις νοηματοδοτικές πρακτικές, με τρόπο που να αναδεικνύει τις πλευρές τους και να μην τις αδικεί.⁶

Σε ό,τι αφορά επίσης, τη σχέση ανάμεσα στην κουλτούρα και τα κείμενα, στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει περισσότερο η άποψη που ασκεί ο La Capra για την έννοια της χρήσης του καρναβαλιού από τον Mikhail Bakhtin. Η έννοια του Bakhtin, σύμφωνα με τον La Capra, συνοψίζεται σε έναν κοινωνικό θεσμό αλλά δεν περιορίζεται σε αυτόν αφού στην ευρύτερη σημασία, το καρναβάλι είναι μια ενεργητική διαδικασία αλληλόδρασης, μέσω της οποίας τα φαινομενικά αντίθετα-σώμα και πνεύμα, δουλειά και παιχνίδι, θετικό και αρνητικό, υψηλό και χαμηλό, σοβαρό και αστείο-συνδέονται μεταξύ τους με μια αμφιλεγόμενη, συναγωνιστική αντιμετάθεση, η οποία είναι κυριολεκτικά και μεταφορικά «ανα-δημιουργική». Ο La Capra υποστηρίζει, ταυτόχρονα, πως ενώ ο Bakhtin μας δίνει μια περιορισμένη περιγραφή ή ανάλυση των πραγματικών καρναβαλιών, σημειώνει ωστόσο ευρύτερες παραλλαγές στο ρόλο του καρναβαλιού μέσα στην κοινωνία και του καρναβαλισμού στη λογοτεχνία και τονίζει τη σημασία του καρναβαλικού ως μιας γενικής διάστασης της ίδιας της ζωής.⁷

⁵ D. La Capra, ό.π.,σ. 85-86.

⁶ D. La Capra, ό.π.,σ. 88-90.

⁷ D. La Capra, ό.π.,σ. 106.

Β. Έργα και διανοητικά συμφραζόμενα.

Τα λογοτεχνικά έργα που θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε, με βάση την προαναφερόμενη ανάλυση, είναι η *«Ιστορία ενός αιχμαλώτου»* του Στρατή Δούκα, το *«Νούμερο 31328. Το βιβλίο της σκλαβιάς»* και η *«Αιολική Γη»* του Ηλία Βενέζη. Η επιλογή των συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων δεν είναι τυχαία αλλά εντάσσεται στην προβληματική της εξέτασης αφηγηματικών κειμένων, ιδωμένα μέσα από την οπτική της βιωμένης εμπειρίας. Πρόκειται επομένως, για κείμενα που, χωρίς να χάνουν το μυθοπλαστικό τους περιεχόμενο, αποτελούν αληθινές μαρτυρίες και έχουν αποτυπωθεί σε αυτά αφηγήσεις αυτοβιογραφικού τύπου. Τόσο ο Στρατής Δούκας, καταγόμενος από τα Μοσχονήσια της Μικράς Ασίας όσο και ο Ηλίας Βενέζης, καταγόμενος από το Αϊβαλί, βίωσαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγική εμπειρία με αποτέλεσμα τα τραυματικά αυτά γεγονότα να αποτελέσουν πηγή έμπνευσης και για τους δυο συγγραφείς. Παράλληλα, αξιοσημείωτο είναι πως και οι δυο συγγραφείς ανήκουν στους βασικότερους εκπροσώπους της γενιάς του Τριάντα ενώ ταυτόχρονα όχι μόνο διαπραγματεύονται στα έργα τους κοινά ιστορικά γεγονότα αλλά τα εκφράζουν κιόλας με μια μορφή αυτοβιογραφικού λόγου που θίγει άμεσα τον προβληματισμό της αφηγηματικής επεξεργασίας μιας βιωμένης εμπειρίας. Οφείλουμε, επίσης, να σημειώσουμε πως πρόκειται για τρία λογοτεχνικά κείμενα που μας εισάγουν σε μια διαδικασία διεκδίκησης τόσο της προσωπικής όσο και της συλλογικής μνήμης, η οποία εντάσσεται στα επικοινωνιακά συμφραζόμενα της κρίσιμης περιόδου που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τα κείμενα, ως επικοινωνιακή πράξη που απευθύνονται στην κοινωνία, στοχεύουν όχι μόνο προς τον αναγνώστη που αξιολογεί τον αφηγητή αλλά και προς τον ίδιο του τον εαυτό. Επομένως, πρόκειται για μια διαδικασία που λειτουργεί αμφίδρομα ανάμεσα στο «αφηγηματικό εγώ» και το «εσύ του αναγνώστη».

Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά της γενιάς του Τριάντα ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τα κείμενα αυτά. Με τον όρο γενιά του Τριάντα εννοούμε στη λογοτεχνία, κατά τρόπο γενικό και συμβατικό, τους νέους συγγραφείς που εμφανίστηκαν μέσα στη δεκαετία 1930-1940 αλλά στην πιο στενή του σημασία η έκφραση αυτή χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους νέους που συνεργάστηκαν στο περιοδικό «Τα

Νέα Γράμματα». Ο όρος αυτός εκφράζει μια ομάδα λογοτεχνών που παρουσιάζονται νέοι, με πρωτοποριακές φιλοδοξίες, με διάθεση να έρθουν σε ρήξη με το παρελθόν ή τουλάχιστον να διαφοροποιηθούν από αυτό και από την κατεστημένη τάξη που αποβλέπουν σε θέματα και μορφές νέες και ομοιογενείς, στηριγμένες σε εμπειρίες κοινές, βιωμένες με κάποια συγγένεια. Σε αυτή την ομάδα νέων προσχωρούν και ληξιαρχικά λιγότεροι νέοι, που όμως γίνονται δεκτοί, εφόσον συμμετέχουν στις ίδιες επιδιώξεις με τους νέους, και που οι νέοι δεν έχουν κανένα λόγο να τους αποκλείσουν. Το σύνολο λογοτεχνών που απαρτίζουν την έτσι σχηματισμένη ομάδα, ξεκινά για να κατακτήσει το έδαφος με μια διαδικασία εξάπλωσης, όπου αυτή η καλλιτεχνική μειονότητα εκτοπίζει τους παλιότερους και τείνει να εγκαθιδρύσει μια νέα τάξη.⁸ Ορόσημο για τη γενιά του Τριάντα θεωρείται το «*Ελεύθερο Πνεύμα*» του Γιώργου Θεοτοκά, που αν και δεν αναγνωρίστηκε από τη στιγμή της δημοσίευσης του από πολλούς νέους σαν 'μανιφέστο', και παρά το γεγονός ότι αμφισβητήθηκε αμέσως από τους παλιότερους λογοτέχνες και από τους ιδεολογικούς αντιπάλους, το κείμενο αυτό ωστόσο δεν έχει άλλο όμοιο του, που να μας δίνει όσο αυτό μια ολοκληρωμένη αυτοσυνείδηση της νέας ομάδας λογοτεχνών, που εμφανίζονται και προδιαγράφουν με τόση ασφάλεια τον προγραμματισμό τους για το μέλλον.⁹

Εξετάζοντας, παράλληλα, τα βασικά χαρακτηριστικά της γενιάς του Τριάντα, όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα από τα έργα αντιπροσωπευτικών της πεζογράφων (Θεοτοκάς, Δούκας, Μυριβήλης, Τερζάκης, Πολίτης, Καραγάτσης, Ξεφλούδας), καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως οι τάσεις αυτών ποικίλουν. Σε ό,τι αφορά στα εκφραστικά μέσα, οι πεζογράφοι δεν περιορίζονται σε ένα συγκεκριμένο τρόπο έκφρασης αλλά, ανάλογα με αυτό που θέλουν να αποδώσουν κάθε φορά, κάνουν χρήση του λαϊκού ή του λόγιου αστικού λόγου. Όσο για τους μυθιστοριογράφους και τις σχέσεις τους με τους ήρωες, αρκετοί μυθιστοριογράφοι επιλέγουν να «τοποθετηθούν» μέσα στο έργο και να εξιστορήσουν μεγάλα ή μικρά συμβάντα ενώ άλλοι πάλι προτιμούν να δημιουργήσουν πιο αυθύπαρκτους ήρωες. Ταυτόχρονα, σε ό,τι αφορά τα κεντρικά ζητήματα που τους απασχολούν, και αυτά κλιμακώνονται κατά ποικίλο τρόπο. Έτσι, παραδείγματος χάρι, υπάρχει πύκνωση

⁸ Mario Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, Αθήνα, Ερμής, 2000, σ. 51-54.

⁹ M.Vitti, *ό.π.*, σ. 51.

έργων που αφορούν τον ελληνισμό εντός και εκτός της επικράτειας της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και αργότερα του τουρκικού εθνικού κράτους.¹⁰

Παράλληλα, αναφερόμαστε σε μια εποχή όπου η έννοια της νεωτερικότητας και του μοντερνισμού των ελληνικών γραμμάτων, η θέση των Ελλήνων λογοτεχνών απέναντι στις τάσεις και στις επιδράσεις που προέρχονται από το δυτικό πολιτισμό, οι ανάγκες ανανέωσης των 'μορφών', σε σχέση με τις νέες ανάγκες ανανέωσης των θεμάτων έχουν τη βάση τους στην ιδεολογία της εποχής.¹¹ Πρώτα από όλα, στις αρχές τις δεκαετίας του 1930 δίνεται έμφαση στην ιθαγένεια της τέχνης και στο ρόλο των γεωφυσικών παραγόντων που δεν άφησε ανεπηρέαστους τους νέους λογοτέχνες αυτής της γενιάς, όπως συμβαίνει χαρακτηριστικά με τον Θεοτοκά και τον Ελύτη που εμπνέονται και υμνούν την ιδέα του ελληνικού νησιού και του Αιγαίου. Ταυτόχρονα, στον τομέα της λογοτεχνικής κριτικής εκείνος που είναι υποστηρικτής της ιθαγένειας είναι ο Κ. Τσάτσος, ο οποίος σε μια κριτική του για το «*Τραγούδι της γης*» του Στρατή Μυριβήλη, δημοσιευμένη στα *Νέα Γράμματα*, υποστηρίζει ότι η φύση αίρει με την παντοδυναμία της, τις ιστορικές αντινομίες της ελληνικής ψυχής και γίνεται έτσι ο υπέρτατος αναβαθμός της ελληνικής ιδέας ενώ συγχρόνως η συνείδηση της ελληνικής γης και φύσης, για τον Τσάτσο, ισοδυναμεί με εθνική αυτογνωσία, με μια βαθύτερη γνωριμία με το ελληνικό πνεύμα. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρξαν και διανοητές που αντιστάθηκαν στη μεταφυσική του ελληνικού τοπίου και που υποστήριζαν πως αδικούν την ελληνική τέχνη όσοι την τοποθετούν σε στενά γεωγραφικά όρια.¹²

Την περίοδο αυτή, ταυτόχρονα, σε ιδεολογικό επίπεδο, οι συζητήσεις για την ελληνικότητα και την εξερεύνηση της νεοελληνικής παράδοσης κατέχουν κυρίαρχη θέση στον πνευματικό χώρο και κυρίως ταυτίζονται με τη γενιά του Τριάντα, η οποία καλούμενη να απαντήσει σε τι μπορεί να αντιπαραθέσει η Ελλάδα στον πολιτισμικό ηγεμονισμό της Δύσης και μη θέλοντας να αντιτάξει την ανατολική ρωμιοσύνη ή τη ρομαντική προγονοπληξία αλλά κάτι πιο σύγχρονο, άγνωστο και νεοελληνικό, όπως ο Μακρυγιάννης και ο Θεόφιλος, υπενθυμίζει στους Ευρωπαίους πως δεν υπάρχει μόνο η κλασική Ελλάδα αλλά κι η σύγχρονη. Αν και η λέξη «ελληνικότητα» δε χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα από τη γενιά του Τριάντα, συνδέθηκε άρρηκτα μαζί της

¹⁰ M.Vitti, ό.π., σ. 326-327.

¹¹ M.Vitti, ό.π., σ. 69.

¹² Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1989, σ. 79-82.

γιατί ακριβώς ήρθε να εκφράσει, ανάμεσα σε άλλα, αυτή την αντιπαράθεση και την αντίσταση στη δυτική κουλτούρα καθώς επίσης και τη δυναμική αναζήτηση εθνικής πρωτοτυπίας.¹³ Παράλληλα, σε ό,τι αφορά το ζήτημα της λογοτεχνικής παράδοσης, ο Άγγελος Τερζάκης ήταν από τους πρώτους που επιχειρήσαν να απεγκλωβιστούν από τα στενά παραδοσιακά πρότυπα γραφής και έμπνευσης, χωρίς όμως και να εκδηλωθεί αφοριστικά εναντίον της παράδοσης. Γενικότερα, με τη γενιά του Τριάντα, το ζήτημα της εθνικότητας της λογοτεχνίας οξύνθηκε γιατί αφενός παλιοί τρόποι γραφής, όπως η ηθογραφία, αμφισβητήθηκαν και νέα προκλητικά λογοτεχνικά ρεύματα, σαν τον υπερρεαλισμό, εισέβαλαν από την Ευρώπη.¹⁴

Ταυτόχρονα, το αίτημα για τον καθορισμό της ελληνικότητας οξύνθηκε με την κρίση της ελληνικής ταυτότητας που παρατηρήθηκε στα τέλη της δεύτερης και στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα ενώ εκφράστηκε κυρίως μέσα από δυο σημαντικά λογοτεχνικά κείμενα: την «*Αργώ*» του Γιώργου Θεοτοκά και το «*Μυθιστόρημα*» του Γιώργου Σεφέρη. Και στα δυο αυτά έργα, με κεντρική και αλληγορική τη σημασία της λέξης «γαλήνη», γίνεται λόγος για κοινωνικά αδιέξοδα και για ένα παρόν όπου κυριαρχεί το χάος και η δυστυχία ενώ εμφανής είναι η επίδραση της Μικρασιατικής Καταστροφής. Εντούτοις, αν και μέσα από τα δυο αυτά έργα εκφράζεται μια έντονη δυσαρέσκεια για την κακοδαιμονία και την αποδιοργάνωση του ελληνικού κράτους και της πνευματικής του ζωής, αξιοσημείωτο είναι πως και οι δυο λογοτέχνες εκδηλώνουν έντονα τη λατρεία τους προς το ελληνικό τοπίο και την «άσπιλη» ελληνικότητα των απλών ανθρώπων.¹⁵

Συνοψίζοντας, λοιπόν, παρατηρούμε πως η γενιά του Τριάντα, όντας πιο ευέλικτη από τους προκατόχους της, εγκαταλείπει το παρωχημένο ιδίωμα της ρωμιοσύνης και της εθνικής ψυχής, χωρίς όμως και να χάσει την επαφή της με τις ρίζες και να αντιταχθεί εντελώς στην ελληνική παράδοση. Θέτει σε θεωρητικό επίπεδο ζητήματα εθνοφυλετικής ανησυχίας, επιχειρεί την εισαγωγή νέων ποιητικών ρευμάτων και λογοτεχνικών ειδών (μυθιστόρημα, δοκίμιο) και διακηρύσσει τη διεύρυνση των οριζόντων και την εγκατάλειψη της ηθογραφίας. Η γενιά του Τριάντα δεν εκδήλωσε αποκλειστική αφοσίωση μόνο σε ένα αντικείμενο αλλά ήρθε να υπερασπιστεί έναν εκσυγχρονιστικό ιδεολογικό προβληματισμό που αφορούσε και επιχειρήσε επιτυχώς να γεφυρώσει πολλά και ενδεχομένως φαινομενικά αντιθετικά ζητήματα. Έτσι, από

¹³ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις...*, ό.π., σ. 40-41.

¹⁴ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις...*, ό.π., σ. 92-93.

¹⁵ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις...*, ό.π., σ. 95-102.

την μια πλευρά πρόβαλε την αστικό-κοσμοπολίτικη εικόνα της, αρκετά εξωστρεφή, κριτική και συνάμα ανταγωνιστική προς την Ευρώπη και από την άλλη παρουσίασε ένα πιο λαϊκό πρόσωπο ανακαλύπτοντας τον Μακρυγιάννη και τον Θεόφιλο. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως όσο πλησιάζουμε προς τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου του 1936 αρχίζει να αλλάζει όλη η ιδεολογική κατάσταση στην κοινωνία και από ελεύθερη, με έντονη διαλεκτική διαδικασία στην επεξεργασία της σκέψης, περνά σε μια κατάσταση αυταρχισμού, όπου επίσημα διώκονται οι αντιφρονούντες.¹⁶

Παράλληλα, σε ό,τι αφορά, την κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στον πνευματικό χώρο, ο Θεοτοκάς μέσα από το *Ελεύθερο Πνεύμα*, γραμμένο το 1929, μας δίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα, ασκώντας ταυτόχρονα έντονη κριτική. Πρώτα από όλα, αναφέρει πως οι πνευματικοί άνθρωποι είναι «υποδουλωμένοι» από τον επαρχιωτισμό και τον κομματισμό. Θεωρεί πως πολλά άτομα εξαιτίας του επαρχιωτισμού τους, όταν πηγαίνουν να σπουδάσουν στο εξωτερικό, ζαλίζονται από την υπεροχή της Δύσης, χάνουν το κριτικό τους πνεύμα, θαυμάζουν άκριτα ό,τι τους προσφέρει η ξένη ζωή και ό,τι τους διδάσκει το ξένο πανεπιστήμιο ενώ δεν κατορθώνουν να ελευθερώσουν την ατομικότητα τους και να αναπτύξουν την πρωτοβουλία τους μα γίνονται δουλικοί μαθητές της χώρας που σπουδάσανε. Σε ό,τι αφορά τον κομματισμό, αναφέρει πως οι περισσότεροι Έλληνες «για να συζητήσουν έχουν διαιρεθεί σε παρατάξεις» που χρησιμοποιούν τις σπουδές τους στο εξωτερικό ως πρόσχημα. Επίσης, στρέφεται και προς τους «ντόπιος διανοούμενους» που τους κατηγορεί ότι είναι προσκολλημένοι στις στενά ελληνικές παραδόσεις (προγονολατρεία, βυζαντινή παράδοση, δημοτικό τραγούδι)¹⁷ Γενικότερα, ο Θεοτοκάς κάνει λόγο για στενούς πνευματικούς ορίζοντες, και για έλλειψη πνευματικών ανθρώπων ικανών να συμπορευτούν με το δημιουργικό αναβρασμό της Ευρώπης ενώ παρομοιάζει την πνευματική κατάσταση της Ελλάδας σαν ένα άρρωστο που δέχεται μεν τις ιατρικές φροντίδες αλλά στερείται από τις φυσικές προϋποθέσεις ανάπτυξης, τον ήλιο, τον καθαρό αέρα, την υγιεινή τροφή.¹⁸

Ο Θεοτοκάς θεωρεί πως όλη αυτή η κρίση που επικρατεί στο χώρο των γραμμάτων πηγάζει από τον πόλεμο και δίνει πρωταρχική σημασία στην επίδραση της καταστροφής του 1922. Συγκεκριμένα αναφέρει :

¹⁶ M. Vitti, ό.π, σ. 328.

¹⁷ Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 6-8.

¹⁸ *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 11.

«Βαρύτατη υπήρξε και είναι ακόμα στον τόπο μας η ηθική επίδραση της ήττας. Η πρώτη μεταπολεμική δεκαετία ήταν παντού μια περίοδος αναβρασμού και μεγάλων προσπαθειών. Σε εμάς ήταν μια περίοδος απελπισίας. Οι πρεσβύτεροι μας βούλιαζαν στο λιμάνι της Σμύρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους, αλλά και τα ιδανικά τους, και την αυτοπεποίθησή τους. Στα 1922 έπαυσαν να έχουν εμπιστοσύνη στην Ελλάδα. Από τότε έως σήμερα ο τόπος μας έζησε χωρίς γενναία και ευγενικά συναισθήματα, χωρίς την ανάγκη να ξεπεράσει τον εαυτό του, χωρίς καμιά έξαρση. Η καταστροφή έπνιξε κάθε πνοή ιδεαλισμού....Είναι φυσικό να μην περιμένουν τίποτα από το μέλλον οι άνθρωποι που είδαν όλους τους αγώνες τους κι όλα τα όνειρα τους να εξευτελίζονται μέσα στο αίσχος του 1922. Και είναι επίσης φυσικό ότι αυτοί οι νικημένοι, που έπαυσαν να πιστεύουν στον εαυτό τους, δεν επιτρέπουν στους άλλους να έχουν περισσότερη αυτοπεποίθηση.»¹⁹

Με βάση λοιπόν τα λόγια του Θεοτοκά παρατηρούμε πως η Μικρασιατική Καταστροφή σημάδεψε, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο, όλους τους ανθρώπους και δημιούργησε μια έντονη αβεβαιότητα για το μέλλον. Η καταστροφή του 1922 δε σήμαινε μόνο την ήττα από ένα πόλεμο αλλά την οριστική εγκατάλειψη ενός ονείρου που είχε μείνει ζωντανό σχεδόν για έναν αιώνα` αυτό της Μεγάλης Ιδέας, ενώ ταυτόχρονα ώθησε τα άτομα στη, συνειδητή ή μη, απόρριψη των αξιών και των ιδανικών. Η Μικρασιατική Καταστροφή, με άλλα λόγια, δημιούργησε στα άτομα έντομα συναισθήματα απογοήτευσης, δυσαρέσκειας και άρνησης οποιασδήποτε ελπίδας και επιθυμίας για εξέλιξη. Αξίζει, επιπλέον, να αναφέρουμε πως για τον Θεοτοκά στην *Αργώ* η Μικρασιατική Καταστροφή έχει όμως και ένα καθαρτικό αποτέλεσμα, ήταν «το αναγκαίο κακό», λυτρώνοντας τους Έλληνες από τις ψευδαισθήσεις του παρελθόντος και ανοίγοντας το δρόμο στις νέες γενιές ενώ συγχρόνως την έβλεπε σαν μια τομή στην ιστορία που έφερε ριζικές αλλαγές στη νεοελληνική κοινωνία.²⁰

Έτσι, λοιπόν ο Θεοτοκάς και στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, που εκφράζει νέα αιτήματα και νέες ανάγκες, αφού έχει μιλήσει αρχικά για αναιμία των ελληνικών πραγμάτων, για διαπίστωση της χρεοκοπίας της ηθογραφίας και έχει υπογραμμίσει τη βαρύνουσα σημασία της καταστροφής του 1922, έρχεται στο τέλος να καταπολεμήσει το πνεύμα

¹⁹ *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 63.

²⁰ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις...*, ό.π., σ. 103.

της ηττοπάθειας και της παρακμής, κηρύττοντας την ανάγκη μιας ριζικής ανανέωσης μέσα από μια νέα γενιά.

«Κρούει η ώρα μιας νέας ελληνικής γενιάς, πιο ώριμης από τις προηγούμενες και μπορούμε να ελπίζουμε πιο δυνατής, γιατί είναι μια γενιά σκληραγωγημένη, που ανατράφηκε μέσα στην ατμόσφαιρα του πολέμου, της καταστροφής και της αναρχίας, που γνώρισε πολύ νωρίς τις πιο βαθιές συγκινήσεις, που άρχισε πολύ νωρίς να σκέπτεται τα πιο φλογερά προβλήματα, που κατάλαβε πολύ νωρίς, από τα πιο μικρά της χρόνια, πως η ζωή δεν είναι μια εύκολη ιστορία. Η μεγάλη αξία αυτής της γενιάς είναι ότι φέρνει ζανά στη νικημένη Ελλάδα μερικές πιθανότητες αυτοπεποίθησης και εξύψωσης, μερικές ελπίδες κατάκτησης της ζωής.»²¹

Γ. Μικρασιατική εμπειρία και λογοτεχνική αφήγηση.

Μέσα, λοιπόν, από αυτή την εργασία θα εξετάσουμε πως διαχειρίζονται τη μνήμη τους και πως ανταποκρίνονται στις νέες επιταγές της κοινωνίας, ο Στρατής Δούκας και ο Ηλίας Βενέζης, που φέρνουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που προσδίδει ο Θεοτοκάς στην «νέα ελληνική γενιά» και που αναμφισβήτητα συνέλαβαν με το έργο τους στην πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας. Στο σημείο λοιπόν αυτό, ύστερα από την αναφορά στη γενιά του Τριάντα και στην ιδεολογική και πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής, εύλογη κρίνεται, κατά χρονολογική σειρά έκδοσης, μια πρώτη παρουσίαση των τριών λογοτεχνικών μας κειμένων. Η *«Ιστορία ενός αιχμαλώτου»*, που αφηγείται την περιπέτεια του Νικόλα Καζάκογλου ο οποίος ντύθηκε και παρίστανε για κάποιο χρονικό διάστημα τον Τούρκο προκειμένου να ξεφύγει από το βέβαιο θάνατο στην καταστροφή του 1922, πρωτοκυκλοφόρησε το 1929 και σήμερα βρίσκεται στην τριακοστή τέταρτη έκδοση του. Το κείμενο αυτό αποτελεί μια μεταγραφή της προφορικής διήγησης²² της προσωπικής περιπέτειας του Νικόλα Καζάκογλου-ο Δούκας για λόγους εντυπωσιασμού τον αναφέρει ως Κοζάκογλου-προς τον συγγραφέα, ο οποίος τον συνάντησε τυχαία όταν βρισκόταν στα τέλη του

²¹ *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 74.

²² Ο Δούκας ζήτησε από τον Κοζάκογλου να του διηγηθεί και γραπτώς την προσωπική του περιπέτεια γύρω στο 1933-1934 παρόλο που ήδη είχε τυπωθεί στα 1932 και η δεύτερη έκδοση του βιβλίου. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, η χειρόγραφη διήγηση του υστερούσε από την προφορική (Στρατής Δούκας, *Η Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Αθήνα, Κέδρος, 2001, σ. 67.).

1928 σε «κάτι προσφυγοχώρια της περιφέρειας της Κατερίνης».²³ Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα πως στις υποσημειώσεις του βιβλίου αναφέρεται πως ο Δούκας, προκειμένου να κρατήσει την ποιότητα του προφορικού λόγου στο κείμενο, δεν έγραψε ο ίδιος την ιστορία, αλλά την υπαγόρευσε στον ξάδελφο του Ανδρέα Χατζηδημητρίου, χρησιμοποιώντας ως πρώτη ύλη τις σημειώσεις του.²⁴ Ο Mario Vitti, σχολιάζοντας το συγκεκριμένο έργο, έχει υποστηρίξει πως ο Δούκας πραγματοποίησε μια συνεργασία όπου σήμερα είναι αδύνατο να ξεχωρίσουμε τη συμβολή του καθενός, του πραγματικού αιχμαλώτου με το βίωμα του, και του λογοτέχνη που του έδωσε λογοτεχνικές αξιώσεις. Το κείμενο πάντως, όπως έχει καταλήξει στην *Ιστορία*, είναι πραγματοποιημένο από συγγραφέα που γνωρίζει τη ‘λόγια’ παιδεία και που ‘τακτοποιώντας’ το προς δημοσίευση, προσπαθεί να το απαλλάξει από οποιοδήποτε στοιχείο ανήκει στη λόγια παιδεία και που θα μπορούσε να ελαττώσει την ‘γνησιότητα’ του.²⁵

Ο Ηλίας Βενέζης κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε ηλικία μόλις 18 ετών, συλλαμβάνεται από τους Τούρκους και στέλνεται στα Τάγματα Εργασίας της Ανατολής, όπου καταφέρνει να επιζήσει μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός αιχμαλώτων. Αυτή την προσωπική και τραυματική του εμπειρία καταγράφει στο έργο του «*Το νούμερο 31328. Το βιβλίο της σκλαβιάς*» που πρωτοδημοσιεύεται σε συνέχειες το Φεβρουάριο του 1924 στην εφημερίδα «*Καμπάνα*» που εκδίδει ο Στρατής Μυριβήλης ενώ το 1931 εκδίδεται στη Μυτιλήνη σε βιβλίο. Το *Νούμερο*, που καθιερώνει τον Βενέζη ως συγγραφέα, έχει κάνει τεσσαρακοστές μία εκδόσεις.²⁶ Αρκετά χρόνια αργότερα από την πρώτη έκδοση του *Νούμερου*, γράφεται και κυκλοφορεί στις 14 Δεκεμβρίου του 1943 η «*Αιολική Γη*» μέσα στα χρόνια της κατοχής, «σε μια περίοδο ανάπηρης ελευθερίας, ανυπέμβλητων βιοτικών δυσκολιών και ευτελισμού της ανθρώπινης ζωής», όπως έχει υποστηρίξει ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος στον πρόλογο της τελευταίας, τεσσαρακοστής όγδοης, έκδοσης του βιβλίου.²⁷ Η *Αιολική Γη*, που έχει γνωρίσει πολλές μεταφράσεις σε διάφορες χώρες του κόσμου, περιγράφει τη ζωή σε ένα τσιφλίκι της Μικράς Ασίας, κάτω από τα βουνά Κιμιντένια, στις αρχές του εικοστού αιώνα, μέχρι την έναρξη του πολέμου, το καλοκαίρι του 1914. Αξιοσημείωτο είναι πως η *Αιολική Γη* γράφεται μετά από μια ακόμη δύσκολη

²³ *Ιστορία*, σ. 65.

²⁴ *Ιστορία*, σ. 68.

²⁵ M Vitti, ό.π., σ. 231.

²⁶ Ηλίας Βενέζης, *Το Νούμερο 31328. Το βιβλίο της σκλαβιάς*, Αθήνα, Εστία, 2000, σ. 3-6.

²⁷ Ηλίας Βενέζης, *Αιολική Γη*, Αθήνα, Εστία, 2001, σ. 9.

προσωπική στιγμή για το Βενέζη αφού τον Οκτώβριο του 1943 συλλαμβάνεται από τα γερμανικά Ες-Ες και φυλακίζεται στο κελί των μελλοθανάτων του BLOCK C, στις φυλακές Αβέρωφ. Απελευθερώνεται χάρη στα έντονα διαβήματα όλου του πνευματικού κόσμου.

Ο Vittì, παράλληλα, έχει υποστηρίξει πως ορισμένοι πεζογράφοι της γενιάς του Τριάντα, μπροστά σε μια δυσάρεστη κατάσταση, προσπαθούν να πείσουν τον εαυτό τους πως δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος και καταφεύγουν στο όνειρο, σαν προσωρινό μέτρο ασφάλειας που προσφέρει μια προσωρινή απελευθέρωση.²⁸ Πράγματι, σύμφωνα πάλι με τα όσα αναφέρει στον πρόλογο του ο Δασκαλόπουλος, «η γραφή του βιβλίου στα χρόνια της Κατοχής μπορεί να ενταχθεί σε ένα νόμιμο και ευεξήγητο σχήμα ψυχολογικής αντίδρασης του συγγραφέα του, σύμφωνα με το οποίο οι συμφορές του παρόντος γίνονται περισσότερο υποφερτές και ανακουφίζονται όταν προσφεύγουμε στην ευδαιμονία του παρελθόντος.»²⁹ Μάλιστα, και ο ίδιος ο Βενέζης, στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του *Νούμερου* το καλοκαίρι του 1945, αναφέρει χαρακτηριστικά για τη συγγραφή της *Αιολικής Γης* πως «...Ένα διάστημα ήταν η ανάγκη να ξαναζήσει μέσα στη φουρτούνα του πολέμου και την οδύνη, η εποχή της γαλήνης, να θυμηθείς πως κάποτε υπήρχαν οι άνθρωποι, υπήρχαν οι γενναίες πράξεις, το αίσθημα και η καλοσύνη στη γη. Από μια τέτοια ανάγκη βγήκε το απλό βιβλίο των καλών ανθρώπων, η 'Αιολική Γη'.»³⁰

Παράλληλα, οφείλουμε να σημειώσουμε πως τόσο η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* όσο και το *Νούμερο* έχουν δεχθεί ορισμένες αναθεωρήσεις στις μετέπειτα εκδόσεις τους σε σχέση με το αρχικό κείμενο. Γενικότερα, οι αναθεωρήσεις είναι μια πολύ συνηθισμένη πρακτική στην ελληνική λογοτεχνία. Οι συγγραφείς επεξεργάζονται τα έργα τους από έκδοση σε έκδοση, αλλάζοντας συχνά, εκτός από τη γλώσσα, και τον ιδεολογικό προσανατολισμό τους ενώ ορισμένες φορές μπορεί οι αλλαγές αυτές να φτάνουν έως την πλήρη ανατροπή των ιδεών που διατυπώθηκαν αρχικά.³¹ Ενδεικτικά, αναφέρουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*: 'Μια ομάδα ελλήνων αιχμαλώτων, μετά την καταστροφή του 1922, πορεύεται μέσα σε φοβερές ταλαιπωρίες και ταπεινώσεις προς την ενδοχώρα. Σε

²⁸ M Vittì, ό.π., σ. 217-218.

²⁹ *Αιολική Γη*, σ. 9.

³⁰ *Νούμερο*, σ. 14.

³¹ Αγγέλα Καστρινάκη «Το 1922 και οι λογοτεχνικές αναθεωρήσεις» στο: Α. Αστερίου -Κων. Δημάδης-Αναστ. Δανάη Λαζαρίδου (επιμ), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981). Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτ 1998*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 165-166.

κάποιο σημείο της πορείας, τους περιμένει ο τουρκικός πληθυσμός με μαχαίρια και ρόπαλα. Ο τούρκος αξιωματικός που συνοδεύει τους αιχμαλώτους, ωστόσο εμποδίζει τη σφαγή, «-Τραβηχίτε μακριά! Όταν εμείς πολεμούσαμε εσείς κάνατε τα κέφια σας. Αυτοί τότε [το πλήθος των Τούρκων] σκόρπισαν φωνάζοντας, πως μια μέρα πάλι θα μας χαλάσουν». Αυτή η σκηνή παρουσιάζεται στην τρίτη έκδοση της *Ιστορίας*, το 1958 αλλά στην πρώτη έκδοση του 1929, η σκηνή περιγράφεται ως εξής: «-Δεν έχετε δικαίωμα να τους αγγίξετε, γιατί όταν εμείς πολεμούσαμε, εσείς κάνατε το κέφι σας. Και διάταξε να μη μας πλησιάσει κανείς. Κι αυτοί κατηγορούσανε το λοχαγό και φώναζαν. –Αυτοί μια μέρα πάλι θα μας χαλάσουν!». Στην πρώτη έκδοσή της *Ιστορίας*, στα 1929, ο τουρκικός πληθυσμός παρουσιάζεται άγριος αλλά και φοβισμένος. Θέλουν να σκοτώσουν τους αιχμαλώτους, επειδή οι Έλληνες τους ‘χάλασαν’ πρόσφατα και φοβούνται μήπως κάτι τέτοιο επαναληφθεί. Στην έκδοση του 1958, αντίθετα, η αγριότητα των Τούρκων παρουσιάζεται ανατιολόγητη ενώ η υπόνοια ότι οι Έλληνες έχουν διαπράξει κάτι κακό αναιρείται. Με μια μικρή συντακτική τροποποίηση, με μια ανεπαίσθητη αλλαγή υποκειμένου και με μια μετάβαση από τον ευθύ στον πλάγιο λόγο, η εικόνα του Τούρκου και η εικόνα του Έλληνα μεταβάλλεται πλήρως.³²

Εθνικώς
προωθητός

Συγκρίνοντας, σε γενικότερα πλαίσια αναφοράς, την έκδοση της *Ιστορίας* του 1929 με την μεταπολεμική έκδοση του 1958, παρατηρούμε πως στην τελευταία τείνει να μεταβληθεί η εικόνα του ανθρώπου που έχει κατέλθει όλα τα σκαλιά της απόγνωσης, με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε ένα τρομοκρατημένο ζώο που νοιάζεται μόνο για την προσωπική του επιβίωση, έχοντας απολέσει κάθε τάση ανθρώπινης αλληλεγγύης. Η *Ιστορία* λοιπόν αρχικά αποτελούσε μια αφήγηση επιβίωσης, μιας επιβίωσης πέρα από την εθνική, τη θρησκευτική, ακόμα και την ανθρώπινη ταυτότητα ενώ η εγκλωβισμένη ύπαρξη ζητούσε να διαφύγει με κάθε τρόπο, περιορίζοντας τα ανθρώπινα αισθήματα στο ελάχιστο. Αντίθετα, στη μετέπειτα έκδοση η αφήγηση ηθικοποιείται και εθνικοποιείται: αφαιρώντας τον εθνικό εξευτελισμό, αμβλύνοντας τον άκρο ατομισμό της επιβίωσης και προσθέτοντας θρησκευτικό συναίσθημα, ο Δούκας επιχειρεί να μεταδώσει ένα καινούργιο, σαφώς ηθικότερο μήνυμα.³³ Μεταποιησεις συναντάμε επίσης και στο *Νούμερο*, όπου ο Βενέζης προχωρά στην αφαίρεση του κομματιού που αναφέρεται σε ελληνικά αντίποινα με οργανωμένη μορφή, σε ένα ‘Συνεργείο Αντιποίνων’. Τα αποτρόπαια βασανιστήρια, στα οποία

Εθνικώς
προωθητός

³²A. Καστρινάκη, ό.π., σ. 165.

³³A. Καστρινάκη, ό.π., σ. 166-168.

κάποιοι Έλληνες υπέβαλλαν τους αντιπάλους τους, σβήνονται σιγά-σιγά από έκδοση σε έκδοση και ενώ έτσι η εικόνα τους αποκαθαίρεται, η εικόνα των Τούρκων παραμένει ως του μοναδικού αποτρόπαιου βασανιστή. Εντούτοις, αξιοσημείωτο είναι πως τόσο στις αφηγήσεις του Δούκα όσο και του Βενέζη υπάρχει μια σαφής μέριμνα να μην παρουσιαστεί ο αντίπαλος μονοκόμματα αρνητικός και για αυτό οι δυο συγγραφείς τονίζουν ιδιαίτερα τις πράξεις αλληλεγγύης εκ μέρους των Τούρκων. Έτσι, αν από έκδοση σε έκδοση η εικόνα των Ελλήνων καθαρίζεται από μελανά σημεία και η εικόνα των Τούρκων υφίσταται μια επί τα βελτίω επεξεργασία μόνο που από την εικόνα των Ελλήνων απαλείφεται το στίγμα μιας οργανωμένης βαρβαρότητας (το 'Συνεργείο Αντιποίνων') ενώ στην εικόνα των Τούρκων προστίθενται πινελιές εξατομικευμένης ανθρωπιάς.³⁴

Εν κατακλείδι, αξιοσημείωτο είναι πως τα τρία αυτά λογοτεχνικά έργα εντάσσονται σε μια περίοδο όπου η ελληνική κοινωνία γνωρίζει πέρα από τις πνευματικές, όπως προαναφέραμε προηγουμένως, πολλές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές. Πρώτα από όλα, η Μεγάλη Ιδέα έχει οριστικά σβήσει μαζί με κάθε όνειρο εθνικής ολοκλήρωσης μέσα από τον αλυτρωτισμό. Οι γηγενείς Έλληνες είναι υποχρεωμένοι όχι μόνο να περιθάψουν αλλά και να συνυπάρξουν μόνιμα με άτομα «ξένα», που έρχονται από μια «άλλη Ελλάδα» και που σίγουρα, τουλάχιστον αρχικά, δεν είναι καθόλου ευπρόσδεκτα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας. Αν και θα ασχοληθούμε σε ειδικότερο κεφάλαιο με την ενσωμάτωση των προσφύγων και με τις επιπτώσεις της στην ελληνική κοινωνία, αξίζει να αναφέρουμε εδώ πως η κοινωνική αφομοίωση των προσφύγων δεν μοιάζει καθόλου εύκολη αφού βαθιά αντίθεση μεταξύ γηγενών και προσφύγων εντοπίζεται σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η παρουσία των προσφύγων οδηγεί σε σκληρό ανταγωνισμό με τους αυτόχθονες τόσο στην αγορά εργασίας, όσο και στην ιδιοποίηση της γης, αλλά και σε όλη την κλίμακα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.³⁵

Η ένταξη των προσφύγων ακόμα στη βενιζελική παράταξη τους τοποθετεί στη δίνη της αντίθεσης των δυο παρατάξεων του εθνικού διχασμού όπου ο αντιβενιζελικός πολιτικός κόσμος και ο φιλικός του τύπος δεν προσπαθεί απλώς να

³⁴ Α. Καστρινάκη, ό.π., σ. 169-170.

³⁵ Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος «Προσφυγική Ελλάδα» στο: *Προσφυγική Ελλάδα. Φωτογραφίες από το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1992, σ. 21.

εκμεταλλευθεί τις φοβίες των γηγενών αλλά ταυτόχρονα καλλιεργεί το μίσος εναντίον τους. Το μίσος αυτό προσλαμβάνει μορφή κοινωνικού ρατσισμού, που πολλές φορές εκδηλώνεται με ωμή βία ενώ από το 1933 όταν οι αντιβενιζελικοί αναλαμβάνουν την εξουσία, το ίδιο το επίσημο κράτος αντιμετωπίζει με εχθρότητα τους πρόσφυγες. Ταυτόχρονα, το επίθετο «πρόσφυγας» θα λάβει στην κοινή συνείδηση την πιο υποτιμητική και περιφρονητική σημασία ενώ πολλά άλλα χλευαστικά προσωνυμια, όπως τουρκόσποροι, χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, όπου η κοινωνική αυτή αντίθεση επιτείνεται με την εγκατάσταση σε ιδιαίτερους χώρους και συνοικισμούς. Έτσι, η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού, η αβεβαιότητα της επιβίωσης και το όνειρο της επιστροφής στις «χαμένες πατρίδες» λειτουργούν ως τροχοπέδη στην ενσωμάτωση τους στην ελληνική κοινωνία,³⁶ παρόλο που από την αρχή αρχίζουν να εργάζονται και να συνεισφέρουν σε αυτήν. Η ελπίδα, πάντως, για επιστροφή στις ιδιαίτερες πατρίδες των προσφύγων εξανεμίζεται οριστικά όταν υπογράφεται το 1930 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το Οικονομικό Σύμφωνο και το Σύμφωνο Φιλίας, τα οποία ο Βενιζέλος θεωρούσε απαραίτητα για μια ομαλή πολιτική διακυβέρνηση, για την παύση οποιονδήποτε περαιτέρω εδαφικών διεκδικήσεων και από τις δυο πλευρές καθώς και για τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας.³⁷

Με βάση, λοιπόν, τον προβληματισμό που αναφέραμε σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο καθώς και με τις διευκρινιστικές πληροφορίες που παραθέσαμε σχετικά με τον Στρατή Δούκα, τον Ηλία Βενέζη και την εποχή τους, θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε το ιστορικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από τα συγκεκριμένα λογοτεχνικά κείμενα. Η εργασία διαιρείται σε δυο βασικά μέρη, όπου στο πρώτο εξετάζεται η ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ το δεύτερο επικεντρώνεται στην ανάλυση των λογοτεχνικών έργων. Σε ό,τι αφορά το ιστορικό πλαίσιο, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε συνοπτικά τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας μέσα από τη Μεγάλη Ιδέα και τα ιστορικά γεγονότα που συνδέθηκαν άρρηκτα με την διάδοσή της, ενώ ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην περίοδο 1919-1922, ξεκινώντας, δηλαδή, από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και καταλήγοντας στην κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και τη Συνθήκη της

³⁶ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 21.

³⁷ Μαργαρίτα Δρίτσα «Το πρόγραμμα εθνικής ανάπτυξης της Ελλάδας και οι πρόσφυγες του 1922» στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα. (11 και 12 Απριλίου)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 224.

Λωζάννης. Επίσης, θα αναφερθούμε στις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής, όχι μόνο για τους ίδιους τους πρόσφυγες αλλά και για την ίδια την ελληνική κοινωνία. Παράλληλα, στο δεύτερο μέρος, θα ασχοληθούμε με τη μορφολογία και τις αφηγηματικές τεχνικές των κειμένων, μελετώντας ζητήματα που ασχολούνται με την προβληματική του είδους, τον αυτοβιογραφικό χρόνο και τη βιωμένη εμπειρία. Σε ξεχωριστό, τέλος, κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, έχοντας ως βάση το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, θα επικεντρωθούμε στους θεματικούς άξονες της αφήγησης των κειμένων, δίνοντας κυρίως έμφαση στην εικόνα του «Άλλου» ενώ η εργασία θα τελειώσει με κάποια γενικά συμπεράσματα που προέκυψαν από την συγκεκριμένη ανάλυση και προβληματική.

Μέρος I

Η ιστορία της Μικρασιατικής καταστροφής.

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας και επηρέασε την πορεία της κοινωνίας και του κράτους στη σύγχρονη εποχή. Η τραγωδία του 1922 σήμανε το τέλος της ελληνικής παρουσίας στη Μικρασιατική γη και αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους συντελεστές της δημιουργίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους.³⁸ Μια ολόκληρη περίοδος, που καθορίστηκε από την κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας σε όλους τους τομείς της ζωής του έθνους, τερματίζεται με τον πιο δραματικό τρόπο και η επιδιωκόμενη ολοκλήρωση πραγματώνεται αναπάντεχα με την αναδίπλωση του ελληνισμού στα ελλαδικά σύνορα.³⁸ Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να σημειώσουμε, πως η δυναμική προβολή των ελληνικών διεκδικήσεων στη Μικρά Ασία, η ελληνοτουρκική σύγκρουση στα χρόνια 1919-1922, δεν ήταν διμερές ζήτημα μεταξύ Ελλάδος και οθωμανικής αυτοκρατορίας με την επεισοδιακή μόνο παρέμβαση του ξένου παράγοντα αλλά στην πραγματικότητα ήταν άμεσα συνυφασμένη με ανάλογες ενέργειες των νικητριών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία).³⁹

✓ Το 19^ο αιώνα στην ανατολική πολιτική των δυτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων κυριαρχούσε η τακτική της διαχείρισης των πολιτικών κρίσεων σε άμεση συνάρτηση με τα στρατηγικά συμφέροντα των κάθε χωρών. Η πολιτική αυτή, που είχε διαδεχθεί την παλιά τακτική της επεμβάσεως για την «προστασία» των χριστιανών υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτέλεσε το νέο ένδυμα της πατερναλιστικής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εκτός από τους στρατηγικούς λόγους που το υπαγόρευαν, η νέα πολιτική ουσιαστικά εξυπηρετούσε την παράλληλη εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της προστατευόμενης χώρας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, γεγονός όμως που προϋπόθετε ισόρροπη επιρροή τους στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η αυξανόμενη, ωστόσο, γερμανική επιρροή στον τουρκικό χώρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οδήγησε στην εγκατάλειψη αυτής της πολιτικής τακτικής. Η γερμανική διείσδυση, εξάλλου, και μάλιστα η γερμανική τεχνική βοήθεια ενίσχυσε τον τουρκικό εθνικισμό και ιδιαίτερα

³⁸ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 14.

³⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Εκδοτική Αθηνών, 1978, τόμος ΙΕ, σ. 97.

την αδιαλλαξία των Νεοτούρκων ἡ άνοδος του νεοτουρκικού εθνικισμού έμελλε να αποτελέσει τον καταλύτη των εξελίξεων στην Εγγύς Ανατολή.⁴⁰

Αποφασιστικός συντελεστής των εξελίξεων στην Εγγύς Ανατολή ήταν και η αποχώρηση της Ρωσίας από το συμμαχικό στρατόπεδο μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, που είχε σαν αποτέλεσμα την προώθηση της Ελλάδος για να πληρωθεί το κενό που δημιουργήθηκε και να αποκατασταθεί έτσι η στρατιωτική, πολιτική αλλά και οικονομική ισορροπία στον ευαίσθητο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Αλλά τα συμφέροντα της μια συμμαχου χώρας, όπως θα εξετάσουμε αργότερα, δεν εναρμονίζονταν πάντα με τα συμφέροντα της άλλης και αυτό αποτέλεσε πρωταρχική αδυναμία του συμμαχικού συνασπισμού. Η εμφάνιση τέλος του αμερικανικού παράγοντα, και μάλιστα από θέση ισχύος, στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού τον Ιανουάριο του 1919, επέφερε ριζική μεταβολή στα επεκτατικά σχέδια των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Ταυτόχρονα, διαφορετικό χαρακτήρα παρουσίαζαν οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η Ελλάδα επιδίωκε να αξιοποιήσει τη συνεισφορά της στη συμμαχική νίκη με την αποκατάσταση του αλύτρωτου ελληνισμού. Αλλά η «σκιά της Δύσεως»- η συντριπτική παρουσία των Μεγάλων Δυνάμεων στο διαφιλονικούμενο χώρο- δυσχέραινε την επιτυχία της εθνικής αυτής πολιτικής.⁴¹

Αναλαμβάνοντας, σαν εντολοδόχος των Συμμάχων την περιφρούρηση της Σμύρνης, η Ελλάδα ανταποκρινόταν στην επείγουσα ανάγκη προστασίας των ελληνικών πληθυσμών, που είχαν πρόσφατα υποστεί συστηματικούς διωγμούς, ενώ συγχρόνως απέβλεπε στην υπηρέτηση της πολιτικής της εθνικής αποκατάστασης του αλύτρωτου Ελληνισμού. Στη συνείδηση του λαού και της τότε ηγεσίας κυριαρχούσε η σωτηρία των χεμαζόμενων ελληνικών μικρασιατικών πληθυσμών.⁴² Οι διωγμοί εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της δυτικής Ανατολίας ξεκίνησαν το 1914 και με τη συστηματική δράση των Τούρκων άτακτων στρατιωτών (τσέτες) καθώς και τη μυστική συνεννόηση και ανοχή των οθωμανικών αρχών, πολλοί ελληνικοί πληθυσμοί των παραθαλάσσιων περιοχών αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να τραπούν σε φυγή. Ύστερα, από μια σύντομη διακοπή αυτών των επιθέσεων, οι διωγμοί ξανάρχισαν σε μεγαλύτερη και πιο συστηματική κλίμακα το 1916. Ολόκληρες κοινότητες εκτοπίζονταν από τα παράλια στο εσωτερικό με μεγάλη

⁴⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 97-98.

⁴¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 98.

⁴² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 98.

ωμότητα και εκτεταμένες ταλαιπωρίες και απώλειες ζωής ενώ το Μάρτιο του 1917 ολόκληρος ο πληθυσμός του Αϊβαλί αναγκάστηκε να καταφύγει σε γειτονικές περιοχές. Παράλληλα, στο Αϊβαλί, στην Πέργαμο, στο Δικελί και σε άλλες πόλεις, ελληνικές εκκλησίες, σχολεία, νοσοκομεία και ιδιωτικές κατοικίες βεβηλώθηκαν και λεηλατήθηκαν μετά τις απελάσεις των Τούρκων οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι οι εκτοπίσεις ήταν στρατιωτικά μέτρα που τα υπαγόρευε η ανάγκη να εκκαθαριστούν οι παραλιακές περιοχές από τους εχθρικούς και άπιστους ελληνικούς πληθυσμούς. Το αποτέλεσμα των τουρκικών διωγμών, κατά τους οποίους εκατοντάδες Έλληνες αναγκάστηκαν με τη βία να εκπατριστούν ή να μεταναστεύσουν από φόβο, ήταν να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο η επιθυμία για εκδίκηση και για ένωση με την Ελλάδα, και να διατηρείται το πρόβλημα ζωντανό στην σκέψη του Βενιζέλου και της κυβέρνησης του.⁴³ Έτσι, η αναγνώριση των ελληνικών διεκδικήσεων στη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) δικαίωσε την ελληνική επέμβαση αλλά οι πολιτικές εξελίξεις στον ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του κεμαλικού κινήματος, επηρέασε άμεσα την ελληνική υπόθεση. Στη δεύτερη φάση της Μικρασιατικής Εκστρατείας, με τους συμμάχους της Ελλάδας κατά τον πόλεμο θεατές της ελληνικής περιπέτειας ή συνεργούς και συνομιλητές του Κεμάλ, το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από τον πολιτικό τομέα στο στρατιωτικό. Ο ελληνικός στρατός ανέλαβε το βαρύ εγχείρημα, που η επιτυχία του εξαρτήθηκε κυρίως από εξωστρατιωτικούς παράγοντες. Η προέλαση του ελληνικού στρατού στην αφιλόξενη Μικρασιατική ενδοχώρα, η ήττα και η αποχώρηση από τη Μικρά Ασία, με όλα όσα ακολούθησαν, επέφεραν το ξερίζωμα του μικρασιατικού ελληνισμού και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας.⁴⁴

1. Η Μεγάλη Ιδέα και η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας.

Η Μεγάλη Ιδέα, που τερματίστηκε με την καταστροφή του 1922, υπήρξε διάχυτη στη συνείδηση των ατόμων και κυρίως θεωρήθηκε πρωταρχικός παράγοντας στη χάραξη εξωτερικής πολιτικής από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις σχεδόν για έναν αιώνα. Εκείνος που έκανε πρώτη φορά λόγο για την Μεγάλη Ιδέα ήταν ο Ιωάννης Κωλέττης στην Εθνοσυνέλευση, τον Ιανουάριο του 1844. Συγκεκριμένα

⁴³ Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία.*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002, σ. 81-87.

⁴⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 98.

ανέφερε πως :«*Το βασίλειο της Ελλάδας δεν είναι η Ελλάδα` αποτελεί μόνο ένα μέρος, το μικρότερο και το πιο φτωχό κομμάτι της Ελλάδας. Έλληνας δε θεωρείται μόνο αυτός που κατοικεί στο βασίλειο αλλά και αυτός που κατοικεί στα Ιωάννινα ή στη Θεσσαλονίκη ή στις Σέρρες ή στην Αδριανούπολη ή στην Κωνσταντινούπολη ή στην Κρήτη ή στη Σάμο ή σε οποιοσδήποτε άλλες περιοχές που ανήκουν στην ελληνική ιστορία ή στην ελληνική φυλή....Υπάρχουν δυο μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού. Η Αθήνα είναι η πρωτεύουσα του Βασιλείου. Η Κωνσταντινούπολη είναι η μεγάλη πρωτεύουσα, η Πόλη, το όνειρο και η ελπίδα όλων των Ελλήνων.*»⁴⁵ Η ιδέα μάλιστα ότι η Ελλάδα δεν αποτελείται μόνο από το βασίλειο αλλά από την ευρύτερη περιοχή που κατοικείται από το ελληνικό έθνος, εκφράστηκε συμβολικά με τον τίτλο που δόθηκε στο νέο βασιλιά Γεώργιο τον Α΄ με το σύνταγμα του 1864-«*Βασιλιάς των Ελλήνων*» και όχι «*Βασιλιάς της Ελλάδας*».⁴⁶

Η Μεγάλη Ιδέα αντικατόπτριζε την επιθυμία των Ελλήνων για επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους που θεωρήθηκαν από όλους όχι μόνο προσωρινά και στενά αλλά και «υπεύθυνα» για τις δύσκολες στιγμές που αντιμετώπιζαν.⁴⁷ Παράλληλα, οφείλουμε να σημειώσουμε πως η έννοια της Μεγάλης Ιδέας είχε ένα μεταβλητό χαρακτήρα ανάλογα με το περιεχόμενο που τις απέδιδαν κάθε φορά οι χρήστες της. Αν και ο ίδιος ο Κωλέττης καθιέρωσε, όπως προαναφέραμε, τον όρο το 1844, λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1835, μιλούσε για «μεγάλες ιδέες», έτσι αόριστα και στον πληθυντικό αριθμό. Η έννοια, λοιπόν, της Μεγάλης Ιδέας για ορισμένους ήταν άμεσα συνυφασμένη με την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους ενώ για άλλους, ανάμεσα στους οποίους ενδεχομένως και ο Κωλέττης, σήμαινε την πνευματική αναγέννηση μιας τέτοιας ορμής, που θα έφερνε αυτοδίκαια τον ελληνισμό κυρίαρχο στο χώρο της ανατολής. Ταυτόχρονα, υπήρχε και μια άλλη μερίδα ατόμων που έβλεπαν την πραγματοποίηση της στην εσωτερική, περισσότερο, συγκρότηση, του κράτους. Η απροσδιοριστία αυτή επομένως βοήθησε τη δημοτικότητα του όρου αλλά παράλληλα αυτή η ασάφεια οδήγησε στη δημιουργία μιας σύγχυσης σχετικά με το ακριβές της περιεχόμενο. Προσπαθώντας, επίσης, να κατανοήσουμε τη Μεγάλη Ιδέα οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας πως πίσω από την

⁴⁵ M. Smith, ό.π., σ. 36.

⁴⁶ M. Smith, ό.π., σ. 36.

⁴⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά τα λόγια του Αλέξανδρου Σούτσου στα 1848 «*Αφ' ου χρόνου οι κραταιοί του χριστιανισμού Προκρούσται εις στενόν και βραχύν ορίων κράββατον προσηλώσαντες την Ελλάδα, της απέκοψαν χείρας και πόδας*» (Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων. 1998, σ. 61.).

ασάφεια αυτή υπήρχε ενδεχομένως μια ουσιαστικά εσωτερική αντινομία. Βρισκόμαστε σε μια περίοδο που την ελληνική κοινωνία την απασχολούσε ένα καίριο ερώτημα σχετικά με το τι είδους μορφή θα είχε το ελληνικό κράτος και κυρίως με το αν αυτό θα ήταν μια ανάπτυξη του νεοτερικού, του εθνικού κράτους ή αν θα είχαμε μια αναβίωση του παλαιού, πολυεθνικού μοντέλου, της αυτοκρατορίας. Επρόκειτο για ένα πολύ σημαντικό ερώτημα αφού ένα νεοτερικό κράτος, όπως το συμβόλιζε η Αθήνα, θα έπρεπε να αποδεχθεί τους εθνικισμούς και επομένως και τις αντιπαλότητες των υπόλοιπων βαλκανικών λαών ενώ αντίθετα μια αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας θα επιχειρούσε να τους ενσωματώσει σε μια καινούργια πολυεθνική αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη.⁴⁸

Εντούτοις, η Μεγάλη Ιδέα, παρά το ασαφές της περιεχόμενο και τα ερωτηματικά που γεννούσε, ταυτίστηκε με την στρατιωτική και διπλωματική προσπάθεια της Ελλάδας να απελευθερώσει τις υπόδουλες ελληνικές περιοχές και κυρίως να τις ενσωματώσει στο ελληνικό κράτος, διευρύνοντας έτσι τα γεωγραφικά του σύνορα. Το πρώτο, λοιπόν, βήμα για την υλοποίηση των εδαφικών διεκδικήσεων του ελληνικού κράτους γίνεται το 1864 με την παραχώρηση σε αυτό των Ιονίων νήσων από την αγγλική κυβέρνηση ως δώρο στο νεαρό πρίγκιπα Γεώργιο για την εκλογή του στο θρόνο. Το 1881 προσαρτούνται στο ελληνικό κράτος η Θεσσαλία και η Άρτα και το ενδιαφέρον στρέφεται τώρα προς την Κρήτη.⁴⁹ Εντούτοις, οι διαδοχικές αποτυχίες στην Κρήτη για προσάρτηση της στο ελληνικό κράτος, συνδυασμένες με τις ελληνικές ανησυχίες στη Μακεδονία, κυρίως από τότε που δημιουργήθηκε το βουλγαρικό κράτος, προκάλεσαν ένα ξαφνικό ξύπνημα των πατριωτικών κύκλων. Στο σημείο αυτό νομίζω πως πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά και στο ρόλο της «Εθνικής Εταιρείας». Το Σεπτέμβρη του 1893, συγκροτείται από στρατιωτικούς αλλά και από πολλούς ανθρώπους του επιστημονικού κλάδου η «Εθνική Εταιρεία», που έστειλε αργότερα στην Κρήτη όπλα και εθελοντές. Με αναπτερωμένο το ηθικό, οι Κρητικοί πατριώτες ανακήρυξαν για άλλη μια φορά την Ένωση. Πιεζόμενη από την κοινή γνώμη η κυβέρνηση Δηλιγιάννη έστειλε στο νησί χίλιους πεντακόσιους άντρες από τις διαταγές του υπασπιστή του βασιλιά. Η Πύλη αντέδρασε, σιγουρεύτηκε για την ουδετερότητα των άλλων βαλκανικών λαών και στις αρχές του Απριλίου του 1897 ξέσπασε ο πόλεμος ανάμεσα στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ελληνικός στρατός υπό την αρχηγία του διαδόχου πρίγκιπα

⁴⁸ Αλέξης Πολίτης, ό.π., σ. 61-66.

⁴⁹ M. Smith, ό.π., σ. 38.

Κωνσταντίνου, ήταν εντελώς αποδυναμωμένος μπροστά στα στρατεύματα του Αμπντούλ Χαμπίντ, που ήταν καλά εκπαιδευμένα από Γερμανούς αξιωματικούς. Μια σειρά από επιχειρήσεις στα βόρεια σύνορα, Μακεδονία και Ήπειρο, στάθηκαν ισάριθμες ήττες για τον πρίγκιπα ενώ μετά από ένα μήνα τερματίστηκε ο πόλεμος με ήττα των Ελλήνων.⁵⁰

Η συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε το Δεκέμβρη του 1897 δε σήμαινε καταστροφή για τους Έλληνες : η Πύλη πέτυχε ελαφρές τροποποιήσεις των συνόρων στην Ήπειρο και τη Μακεδονία προς όφελος της⁵¹ αλλά η βαρύτερη συνέπεια της εύκολης ήττας της Ελλάδας σε αυτόν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο συνίστατο στην επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου στα ελληνικά δημόσια οικονομικά από τις έξι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής ως αντάλλαγμα για την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με το άρθρο 2 της προκαταρκτικής συνθήκης ειρήνης της Κωνσταντινούπολης το Σεπτέμβριο του 1897, προβλεπόταν η σύσταση της επιτροπής που θα τον εφάρμοζε. Αρχικά ονομάστηκε Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου (ΔΕΕ) και άρχισε να λειτουργεί τον Απρίλιο του 1898. Από την επόμενη όμως χρονιά απέκτησε τον τίτλο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (ΔΟΕ) που έθιγε λιγότερο τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Έργο της ήταν η κατακράτηση συγκεκριμένων φόρων και δασμών και, αν χρειαζόταν, συμπληρωματικών δασμολογικών πόρων για την απότιση του τόκου των παλαιών ελληνικών (εξωτερικών) δανείων. Από την ίδια επίσης διεξαγόταν ο έλεγχος των δημοσίων υπηρεσιών που εισέπρατταν τα υπέγγραφα έσοδα.⁵² Ωστόσο, η σφαγή Άγγλων στρατιωτών στην Κρήτη ανάγκασε τις Δυνάμεις να ζητήσουν την εκκένωση του νησιού από τα οθωμανικά στρατεύματα και το διορισμό του δεύτερου γιου του βασιλιά, του πρίγκιπα Γεώργιου, ως Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης. Αυτό ήταν ένα σημαντικό βήμα προς την Ένωση⁵³ η οποία επετεύχθη τελικά το 1913 ενώ παράλληλα με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913) που υπογράφηκε ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Σερβία, τη Ρουμανία, το Μαυροβούνιο και την ηττημένη από το Β' Βαλκανικό Πόλεμο Βουλγαρία, η Ελλάδα αποκτούσε και την

⁵⁰ Ζώρζ Καστελλάν, *Η Ιστορία των Βαλκανίων*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1991, σ. 467.

⁵¹ Ζ. Καστελλάν, *ό.π.*, σ. 467.

⁵² Θανάσης Μποχώτης «Εσωτερική Πολιτική» στο : *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922 Οι Απαρχές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Α' Τόμος. Μέρος 2^ο, σ 37.

⁵³ Ζ. Καστελλάν, *ό.π.*, σ. 467.

Ανατολική Μακεδονία, διπλασιάζοντας περίπου τη συνολική της έκταση και εμφανίζοντας μια πληθυσμιακή αύξηση της τάξεως του 80%.⁵⁴

Πιο συγκεκριμένα, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 η Ελλάδα κατάφερε να επιτύχει αποτελεσματικά την εδαφική της επέκταση, προσαρτώντας περιοχές καίριας στρατηγικής σημασίας. Το Σεπτέμβριο του 1912 η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Σερβία, παρά τις όποιες προσωπικές φιλοδοξίες και ξεχωριστές εδαφικές διεκδικήσεις, κατέληξαν, σε μια περίοδο κρίσιμων ζητημάτων, στην απόφαση να αντιμετωπίσουν από κοινού την οθωμανική αυτοκρατορία. Ορισμένα από τα κρίσιμα αυτά ζητήματα αφορούσαν την εξάπλωση στο χώρο του Αιγαίου του ιταλοτουρκικού πολέμου που συνέβαινε εκείνη την περίοδο, τη συνταγματική κρίση που ξέσπασε στην οθωμανική αυτοκρατορία την άνοιξη του 1912 η οποία είχε ως άμεσο επακόλουθο την πτώση της κυβέρνησης των Νεοτούρκων, την ανταρσία της τουρκικής φρουράς στο Μοναστήρι αλλά και τα λαϊκά αιτήματα για την κήρυξη πολέμου που προβάλλονταν έντονα στη Σόφια, στην Αθήνα και στο Βελιγράδι.⁵⁵ Στις 8 Οκτωβρίου του 1912, ο Νικόλαος του Μαυροβουνίου κήρυξε τον πόλεμο στην Πύλη με την αιτιολογία να δοθεί τέλος στην κατάσταση των χριστιανών της ευρωπαϊκής οθωμανικής αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα να προστατευθεί μια μειονότητα Μαυροβουνίων, που αγωνίζονταν για την ένωση της με την πατρίδα. Οι εχθροπραξίες άρχισαν την ίδια μέρα που το Μαυροβούνιο κήρυξε τον πόλεμο στην Πύλη ενώ οι άλλες τρεις βαλκανικές δυνάμεις, απαντώντας στην αδιαλλαξία της Πύλης σχετικά με τη διακοίνωση⁵⁶ που τις είχαν στείλει, αποφάσισαν να ανακαλέσουν τους πρεσβευτές τους από την πρωτεύουσα των Οθωμανών ενώ το βράδυ της 4/17 Οκτωβρίου του 1912, της επέδωσαν διακοίνωση για την κήρυξη του πολέμου.⁵⁷ Ο πόλεμος γρήγορα εξελίχθηκε υπέρ των βαλκανικών χωρών και έτσι στις 20 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου υπογράφηκε με σχετική πρωτοβουλία των Οθωμανών συνθήκη ανακωχής. Η Ελλάδα αρνήθηκε να προσυπογράψει, επειδή οι Οθωμανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να της παραχωρήσουν τα Γιάννενα και επέμενε να συνεχίσει τον πόλεμο στη θάλασσα. Ωστόσο, έστειλε εκπροσώπους στη συνδιάσκεψη ειρήνης που οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν κανονίσει να αρχίσει τις εργασίες της στο Λονδίνο.

⁵⁴ Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *‘Η ευγενής μας τύφλωσις.’ Εξωτερική πολιτική και ‘εθνικά’ θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή.*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 218-220.

⁵⁵ Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982, σ. 292.

⁵⁶ Επρόκειτο ουσιαστικά για ένα τελεσίγραφο στην οθωμανική αυτοκρατορία και μια δήλωση προς την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για να την κάνει κοινώνω των δίκαιων των βαλκανικών λαών. (Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1934)*, Παρατηρητής, σ. 32-33.).

⁵⁷ Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 32-33.

Σύμφωνα με την Συνθήκη Ειρήνης του Λονδίνου στις 17/30 Μαΐου, αποφασίστηκε και η δημιουργία ενός αυτόνομου αλβανικού κράτους με την επικυριαρχία της Πύλης και τον έλεγχο των ευρωπαϊκών Δυνάμεων⁵⁸ αλλά σε γενικότερα πλαίσια δεν προέβαινε στην καθιέρωση ενός νέου εδαφικού status quo στα Βαλκάνια.

Έτσι, αρκετά σύντομα φάνηκε πως οι τρεις βαλκανικές δυνάμεις θα διαφωνούσαν ως προς τη διανομή των «κερδών» από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, γεγονός που διατάραξε τη μεταξύ τους ισορροπία και οδήγησε σταδιακά στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ο οποίος είχε μικρότερη χρονική διάρκεια από τον πρώτο και διήρκεσε σχεδόν ένα μήνα. Ο Πόλεμος, αυτή τη φορά, έγινε ανάμεσα στη Βουλγαρία και την Ελλάδα-Σερβία με βασικό σημείο αντιπαράθεσης τις εδαφικές διεκδικήσεις των τριών βαλκανικών δυνάμεων. Οι προηγούμενες συμφωνίες φαίνονταν ανεπαρκείς στους Βουλγάρους που, υπερηφανευόμενοι ότι αυτοί είχαν προσφέρει την ουσιαστικότερη στρατιωτική δύναμη, ζητούσαν όλη την «επίμαχη» ζώνη, δηλαδή το κεντρικό τμήμα της Μακεδονίας, από τον Αίμο μέχρι τη λίμνη Οχρίδα. Από τη μεριά τους οι Σέρβοι, που ήλπιζαν να διεισδύσουν στις αλβανικές χώρες, θεωρούσαν ότι είχαν αδικηθεί με τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης αλβανικής ηγεμονίας και ζητούσαν αποζημιώσεις με εδάφη της Μακεδονίας. Την Θεσσαλονίκη, παράλληλα, την εποφθαλμιούσαν τόσο η Ελλάδα όσο και η Βουλγαρία ενώ η Ρουμανία εισχώρησε ξαφνικά στον πόλεμο, υποβάλλοντας αίτηση αποζημίωσης για την «παραίτηση» της από τους Βλάχους της στη Μακεδονία: ζητούσε από τη Βουλγαρία την παραχώρηση της πόλης Σίλιστρα, στο Δούναβη και το νότιο τμήμα της Δοβρουτσάς μέχρι τη λουτρόπολη του Μπαλτσίκ. Πέρα από όλα αυτά υπήρχε και η διχοτομία των Δυνάμεων αφού η Ρωσία ήταν υπέρ της διατήρησης της Βαλκανικής Συμμαχίας ενώ η Αυστρία επιθυμούσε τη διάλυση της.⁵⁹ Ο πόλεμος ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη δεν άργησε να ξεσπάσει αλλά κράτησε για σύντομο χρονικό διάστημα αφού γρήγορα η Βουλγαρία ηττήθηκε. Η λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, όπως άλλωστε προαναφέρθηκε, επισφραγίστηκε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου στις 28 Ιουλίου/ 10 Αυγούστου του 1913 σύμφωνα με την οποία για τη Ρουμανία θα ίσχυε η γραμμή Τουρτουκαίας –Μπαλτσίκ ενώ η Σερβία θα ενσωμάτωνε στο κράτος της την περιοχή του Αξιού στα βόρεια της Γευγελής, παίρνοντας και τη Γευγελή καθώς και το Ιστίπ και τα Κότσανα αλλά δεν αποκτούσε έξοδο προς το Αιγαίο. Η Ελλάδα αποκτούσε την Κρήτη και την Καβάλα ενώ τα

⁵⁸ D. Douglas, ό.π., σ. 295-296.

⁵⁹ Ζ. Καστελάν, ό.π., σ. 520.

βόρεια σύνορα της ορίζονταν από τη γραμμή που περνούσε από τα βόρεια της Κορυτσάς, ανάμεσα στο Μοναστήρι και στη Φλώρινα, ως τη Δοϊράνη, κι έπειτα από τα νότια της Στρώμνιτσας, το Πετρίτσι και το Νευροκόπι ως τις εκβολές του Νέστου.⁶⁰ Η Βουλγαρία επομένως είχε εκχωρήσει το μεγαλύτερο τμήμα της Μακεδονίας στη Σερβία και την Ελλάδα αλλά αποκτούσε τη δυτική Θράκη ανάμεσα στη Μαρίτσα και τον κόλπο της Καβάλας, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο διέξοδο στο Αιγαίο.⁶¹ Σε γενικότερο πλαίσιο παρατηρούμε πως η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους σημείωσε μια πολύ σημαντική εδαφική επέκταση αφού όχι μόνο προσάρτησε τη Μακεδονία και την Κρήτη αλλά συγχρόνως απέκτησε τα νησιά της Χίου, της Λέσβου και της Σάμου ενώ παράλληλα αυξήθηκε εδαφικά και στην Ήπειρο. Ο θρίαμβος όμως αυτός επέφερε μια προσωρινή διακοπή στην πορεία για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Η ταχύτητα με την οποία έγινε η επέκταση είχε αποστραγγίσει τους οικονομικούς πόρους και το διοικητικό δυναμικό της χώρας, και έτσι με βάση τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου μιας επισφαλής ισορροπία επιβλήθηκε στα Βαλκάνια σύμφωνα με τον εδαφικό διακανονισμό που αυτή προέβλεπε. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, του οποίου οι πολιτικές επιλογές δικαιώθηκαν από τα «κέρδη» των δυο πολέμων, αναγνώριζε ότι την περίοδο της επέκτασης θα έπρεπε τώρα να την ακολουθήσουν η ειρηνική ανοικοδόμηση και η ανάπτυξη.⁶²

2. Η εμπλοκή της Ελλάδας στις διεθνείς εξελίξεις μετά τον Α' Παγκόσμιο

Πόλεμο.

Επόμενη πολύ σημαντική στιγμή για την ελληνική εξωτερική πολιτική και την υλοποίηση των ελληνικών φιλοδοξιών σχετικά με την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας, με την πλευρά των νικητών, στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού τον Ιανουάριο του 1919 που τερμάτιζε και τυπικά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το Σεπτέμβριο του 1918 είχε προηγηθεί η συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, της οθωμανικής αυτοκρατορίας με την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου στις 30 Οκτωβρίου του 1918 ενώ η λήξη του πολέμου

⁶⁰ D. Douglas, ό.π., σ. 301.

⁶¹ Ζ. Καστελάν, ό.π., σ. 521.

⁶² M. Smith, ό.π., σ. 62-63.

έρχεται με την ήττα της Γερμανίας τον ερχόμενο μήνα της ίδιας χρονιάς.⁶³ Σύμφωνα με την ανακωχή του Μούδρου, η οθωμανική αυτοκρατορία υποχρεωνόταν να ανοίξει τα Δαρδανέλια, να παραχωρήσει τα οχυρά των Στενών στους συμμάχους και να διευκολύνει τη δίοδο των πλοίων τους στον Εύξεινο Πόντο. Εκτός από ένα περιορισμένο αριθμό ενόπλων για την επιβολή της τάξεως, ο τουρκικός στρατός θα παρέδιδε τον οπλισμό του και θα αποστρατευόταν. Τα πολεμικά πλοία θα παραδίδονταν και τα λιμάνια θα ανοίγονταν στο στόλο των συμμάχων στους οποίους παραχωρούνταν ακόμη ο έλεγχος των συγκοινωνιών και των επικοινωνιών. Εξάλλου, η οθωμανική αυτοκρατορία αναλάμβανε την υποχρέωση για τον εφοδιασμό των δυνάμεων κατοχής ενώ παράλληλα θα παρέδιδε στους συμμάχους τους, Γερμανούς και Αυστριακούς αξιωματικούς και θα διέκοπτε τις σχέσεις με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ένας άλλος όρος της ανακωχής όριζε πως σε περίπτωση που θα διασαλευόταν η τάξη, οι Σύμμαχοι είχαν δικαίωμα να επέμβουν, καταλαμβάνοντας οποιοδήποτε στρατηγικό σημείο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με άλλο όρο ο άγγλος ναύαρχος Κάλθορπ, που ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις από την πλευρά των συμμάχων, απέσπασε από τους Τούρκους το δικαίωμα στάθμευσης συμμαχικών στρατευμάτων στις πετρελαιοφόρες περιοχές του Βατούμ και του Βακού. Τέλος, η οθωμανική αυτοκρατορία θα απέσυρε τα στρατεύματα της από τη Συρία, την Υεμένη, την Κιλικία, τη Χετζάζη, τη Μεσοποταμία και τα βιλαέτια της Αρμενίας.⁶⁴

Το Συνέδριο Ειρήνης εγκαινίασε, όπως άλλωστε προαναφέρθηκε, τις επίσημες εργασίες του τον Ιανουάριο του 1919 στο Παρίσι, με τη συμμετοχή τριάντα, πολυμελών σε αρκετές περιπτώσεις, αντιπροσωπειών από ισάριθμα κράτη που συμμετείχαν στον Μεγάλο Πόλεμο, και την παρουσία, πολλών επίσης, εκπροσώπων εθνικών, μειονοτικών, θρησκευτικών, οικονομικών, και ποικίλων άλλων συμφερόντων. Οι Τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες και καθόριζαν-κυρίως οι τρεις πρώτες-όλες τις μείζονος σημασίας αποφάσεις του Συνεδρίου, εκπροσωπούσαν από: τον άγγλο πρωθυπουργό David Lloyd George, τον γάλλο ομόλογο του Georges Clemenceau, τον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Woodrow Wilson, αλλά και τον πρωθυπουργό της Ιταλίας Vittorio Orlando. Η Ελλάδα εκπροσωπήθηκε από τον πρωθυπουργό της Ελευθέριο Βενιζέλο. Το υπόμνημα με τις ελληνικές θέσεις για τον νέο χάρτη των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής παραπέμφθηκε σε μια από τις ειδικές επιτροπές του Συνεδρίου, την «Επιτροπή για τα Ελληνικά Ζητήματα», που

⁶³ Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 247-248.

⁶⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, σ. 103-104.

εξέτασε, σε πολλές συνεδριάσεις, όλες τις ελληνικές διεκδικήσεις: τη Βόρεια Ήπειρο, τη δυτική και την ανατολική Θράκη, τη Σμύρνη και τα Δωδεκάνησα. Γενικό χαρακτηριστικό αυτών των συζητήσεων ήταν η αρνητική στάση της Ιταλίας απέναντι σε όλες σχεδόν τις επιδιώξεις του έλληνα πρωθυπουργού, καθώς και η αρνητική τοποθέτηση αρκετών αμερικανών ειδικών.⁶⁵

Παρά τις όχι ευχάριστες αλλά ούτε και απροσδόκητες αυτές δυσκολίες, όλα τα θέματα που ενδιέφεραν την Ελλάδα προχώρησαν, αρκετά ή και πολύ, ικανοποιητικά μέχρι την επίσημη λήξη του Συνεδρίου τον Ιανουάριο του 1920 στο οποίο αποφασίστηκε να ανατεθεί στις ελληνικές δυνάμεις και η κατάληψη της Σμύρνης και της περιοχής της. Η απόφαση αυτή αποτελούσε το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης των ελληνικών διεκδικήσεων αλλά η Ιταλία εξακολουθούσε να είναι αδιάλλακτη προς αυτές. Έτσι, με αντάλλαγμα την αναγνώριση της κυρίαρχης θέσεως της Ιταλίας στο νέο αλβανικό κράτος, η απομονωμένη από τους Συμμάχους της Ρώμη, που φαίνεται ότι είχε ανάγκη από αυτή τη στήριξη, δέχτηκε τις ελληνικές απόψεις για τη Βόρειο Ήπειρο και τη δυτική Θράκη. Αποδεχόταν, επιπλέον, με μια μικρή τροποποίηση υπέρ της ιταλικής ζώνης, τη νομιμότητα και τα όρια της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία, και ανελάμβανε, επιπλέον, τη δέσμευση να παραχωρήσει στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, πλην της Ρόδου, την εγκατάλειψη της οποίας τη συναρτούσε με προϋποθέσεις που ήταν μάλλον δύσκολο να συντρέξουν. Ο διπλωματικός αυτός θρίαμβος του Βενιζέλου δεν αρκούσε, ωστόσο, για να κατευνάσει πλήρως τις πρώτες σοβαρές ανησυχίες σε σχέση με την εξέλιξη των πραγμάτων στη Μικρά Ασία. Η κατοχή της Σμύρνης δεν άρχισε με τους καλύτερους οιωνούς, εφόσον την ημέρα της αποβάσεως, 15 Μαΐου του 1919, κάποιοι έλληνες στρατιώτες άνοιξαν πυρ εναντίον αόπλων τούρκων πολιτών και αιχμαλώτων. Παρά την άμεση παρέμβαση του έλληνα πρωθυπουργού, που ζήτησε και πέτυχε τη δίκη και την εκτέλεση δια τουφεκισμού των αυτουργών, τα επεισόδια αυτά που μεγαλοποιήθηκαν και έγιναν αντικείμενο συστηματικής εκμετάλλευσης, έβλαψαν σημαντικά την ελληνική υπόθεση, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο.⁶⁶

Στο σημείο αυτό, οφείλουμε επίσης να σημειώσουμε πως ως Ύπατος Αρμοστής της Σμύρνης ορίστηκε από το Βενιζέλο ο Αριστείδης Στεργιάδης, γεγονός που

⁶⁵ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 250-251.

⁶⁶ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 251-256.

προκάλεσε πολλές εκπλήξεις.⁶⁷ Ο Στεργιάδης ήταν φίλος του Βενιζέλου από τον καιρό της Κρητικής Επανάστασης και όντας αναγνωρισμένος εμπειρογνώμονας στο μουσουλμανικό δίκαιο, είχε βοηθήσει την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων να σχεδιάσει τις διατάξεις τις σχετικές με τα μουσουλμανικά προβλήματα στην προπολεμική συνθήκη των Αθηνών. Φτάνοντας στη Σμύρνη είχε δυο άμεσους στόχους: να επιβάλει ξανά το νόμο και την τάξη και συγχρόνως να εξαλείψει τη βλαβερή εντύπωση από τα γεγονότα της 15^{ης} Μαΐου ενώ ταυτόχρονα ήθελε να οικοδομήσει ξανά, από το μηδέν, μια αποτελεσματική διοίκηση μέσα στις συνθήκες της στρατιωτικής κατοχής. Το πρώτο μέρος της δουλειάς, η επιβολή της τάξης, συντελέστηκε γρήγορα μέσα στη Σμύρνη όπου οι κυριότεροι ένοχοι τιμωρήθηκαν αυστηρά από στρατοδικείο ενώ ο ίδιος ο Στεργιάδης ανακοίνωσε ότι η Ελλάδα θα αποζημιώνει αμέσως τα θύματα με βάση τις ζημιές που προξενήθηκαν, κατά την εκτίμηση μιας μεικτής επιτροπής, που περιλάμβανε και εκπροσώπους των Συμμάχων. Η δεύτερη όμως υποχρέωση, η δημιουργία αποτελεσματικής και αμερόληπτης διοίκησης, χρειάστηκε περισσότερο χρόνο και ο Στεργιάδης προχώρησε στη συγκρότηση της, χρησιμοποιώντας Έλληνες αλλά και διατηρώντας Τούρκους υπαλλήλους σε κατώτερες διοικητικές θέσεις. Γενικότερα, η ελληνική διοίκηση έπρεπε να οργανωθεί από το τίποτα σε μια εποχή που οι άσχημες συνθήκες και η έλλειψη καταρτισμένου προσωπικού είχαν περιορίσει στο ελάχιστο τις δυνατότητες της, ακόμη και στην Παλαιά Ελλάδα.⁶⁸

A. Η Συνθήκη των Σεβρών και οι συνέπειες της.

Η καθυστέρηση της επιβολής των όρων της ειρήνης στην ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε σχέση με την ελπίδα που έτρεφαν οι Δυνάμεις της Entente, για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία, να αναλάβουν οι Ηνωμένες Πολιτείες κάποιου είδους γενική εντολή- με τις αντίστοιχες ευθύνες και δεσμεύσεις – ή τουλάχιστον τη συνυπευθυνότητα για τις συζητούμενες λύσεις στον γεωγραφικό αυτό χώρο. Τελικά,

⁶⁷ Ήταν γνωστό ότι τη θέση του κυβερνήτη της Σμύρνης την επιθυμούσε ο προερχόμενος από το κόμμα των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλής Σοφούλης ενώ ταυτόχρονα σύμφωνα με την παράδοση στην ελληνική πολιτική, διοικητές των επαρχιών γίνονταν άνδρες με πολιτικές φιλοδοξίες –ο ίδιος ο Σοφούλης είχε διατελέσει γενικός διοικητής της Μακεδονίας – και επομένως αυτές τις θέσεις τις καταλάμβαναν συχνά άνδρες που είχαν συνεχώς το μάτι τους στραμμένο στην πολιτική σκηνή της Αθήνας. Εντούτοις, ο Βενιζέλος κατάργησε αυτή την παράδοση, επιλέγοντας τον Στεργιάδη, έναν δικηγόρο και διοικητικό υπάλληλο που υπηρετούσε τότε ως γενικός διοικητής Ηπείρου. (Μ. Smith, ό.π., σ.181-182.).

⁶⁸ Μ. Smith, ό.π., σ. 181-184.

οι εκπρόσωποι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ύστερα από πολλές πιέσεις, υπέγραψαν στις 10 Αυγούστου του 1920, στο προάστιο Sevres της γαλλικής πρωτεύουσας, τη Συνθήκη Ειρήνης που τους παρουσίασαν οι νικητές του Μεγάλου Πολέμου. Η Συνθήκη, και οι άλλες συναφείς Διεθνείς Πράξεις της ίδιας ημερομηνίας, παραχωρούσαν στην Ελλάδα ολόκληρη τη δυτική Θράκη, αλλά και την ανατολική, ως τα οχυρά της Τσατάλτζας, όλα τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (πλην της Ρόδου), και την περιοχή της Σμύρνης για μια περίοδο πέντε ετών, μετά το τέλος της οποίας οι κάτοικοι της θα αποφάσιζαν με δημοψήφισμα την προσάρτηση ή όχι της περιοχής τους στην Ελλάδα.⁶⁹

Οι υπέρ της Ελλάδας απώλειες, οθωμανικών, μέχρι την έναρξη του πολέμου, εδαφών δεν ήταν ούτε οι μόνες ούτε οι μεγαλύτερες για τον αμετακλήτως αποθνήσκοντα, όπως όλα έδειχναν στη συγκεκριμένη εκείνη συγκυρία, «Μεγάλο Ασθενή» της ευρωπαϊκής πολιτικής φιλολογίας του 19^{ου} αιώνα. Η ειρήνη των Σεβρών προέβλεπε την αποκοπή όλων των αραβικών περιοχών από την οθωμανική επικράτεια, τη δημιουργία ανεξάρτητης Αρμενίας στα ανατολικά βιλαέτια της αυτοκρατορίας, και την πλήρη αυτονομία των κουρδικής πλειοψηφίας επαρχιών της, οι οποίες θα μπορούσαν, στο άμεσο μέλλον, να αποτελέσουν ανεξάρτητο κράτος, εάν οι τρεις εταίροι της Entente αποφάσιζαν ότι οι συνθήκες ήταν ώριμες για μια τέτοια εξέλιξη. Αλλά και το υπολειπόμενο τμήμα των αχανών, άλλοτε, κτήσεων της Πύλης, δεν παρέμενε αλώβητο. Η Κιλικία τελούσε υπό γαλλική στρατιωτική κατοχή από τις αρχές ήδη του 1919, ενώ το κυριότερο λιμάνι της, το Iskenderum (Αλεξανδρέττα) μαζί με την ενδοχώρα του, η Entente το απένειμε στη Συρία, ένα από τα νέα αραβικά κράτη που δημιούργησε η Συνθήκη των Σεβρών στο χώρο της τέως οθωμανικής Εγγύς Ανατολής. Το επόμενο λιμάνι στο Νότο της τουρκικής Μικράς Ασίας, η Antalya, ήταν το κέντρο της ιταλικής κατοχικής ζώνης. Τα στρατεύματα που έστειλε η Ρώμη για να την καταλάβουν, το Μάρτιο του 1919, πολύ σύντομα προχώρησαν προς τις ακτές του νοτιοανατολικού Αιγαίου και εγκαταστάθηκαν σε δυο ακόμη, σημαντικών δυνατοτήτων, λιμάνια: το Marmaris και το Bodrum (Αλικαρνασσός), απέναντι από τα Δωδεκάνησα.⁷⁰

Μετά τα μικρασιατικά εδάφη «της Ιταλίας», άρχισε η «ελληνική περιοχή» της Σμύρνης, και από το βόρειο άκρο αυτής της περιοχής –στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος με το βόρειο άκρο της Λέσβου- ξεκινούσε η ζώνη των Στενών: Μια πολύ μεγάλη

⁶⁹ Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 257-261.

⁷⁰ Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 262-263.

έκταση στην ευρωπαϊκή όχθη των Δαρδανελίων, της θάλασσας του Μαρμαρά, και του Βοσπόρου, που περιέκλειε την Κωνσταντινούπολη και βρισκότανε κάτω από ειδικό καθεστώς. Η ναυσιπλοΐα στα Στενά, των οποίων οι οχυρώσεις η Συνθήκη όριζε ότι θα έπρεπε να κατεδαφιστούν, επρόκειτο να είναι ακώλυτη σε καιρό ειρήνης ή πολέμου, τόσο για τα εμπορικά, όσο και για τα πολεμικά πλοία. Η ρύθμιση αυτή συνιστούσε προειδοποίηση και απειλή, όχι μόνο για το επαναστατικό καθεστώς της Ρωσίας - που αποτελούσε τον κύριο στόχο του απολύτως ελευθέρου διάπλου των Στενών- αλλά και για την ίδια την έδρα του Σουλτάνου, έρμαιου των διαθέσεων των ναυτικών δυνάμεων της Entente, και ιδίως του βρετανικού στόλου της Μεσογείου. Για την οθωμανική πρωτεύουσα, ταυτόχρονα, η Συνθήκη των Σεβρών καθόριζε ότι θα εξακολουθούσε να αποτελεί τμήμα της αυτοκρατορίας, μόνον εφόσον η Πύλη θα τηρούσε επακριβώς όλες τις διατάξεις της, καθώς και εκείνες των συμπληρωματικών συνθηκών ή επεμβάσεων της ίδιας ημερομηνίας.⁷¹ Η Συνθήκη των Σεβρών, σε γενικότερα πάντως πλαίσια, ως λύση του Ανατολικού Ζητήματος, ήταν εξαιρετικά καλή για να είναι πραγματική⁷² ενώ έχει επίσης σημειωθεί πως αυτή η ειρήνη σήμαινε για την Ελλάδα, όπως και για την Τουρκία, πόλεμο και θανάσιμη πάλη ανάμεσα στα δυο έθνη καθώς και πως στις Σέβρες δε δημιουργήθηκε η «Μεγάλη Ελλάδα», αλλά ο γεννήτορας της εθνικής καταστροφής του 1922.⁷³

Στο σημείο αυτό, προτού εξετάσουμε πώς η Συνθήκη των Σεβρών έγινε δεκτή από την κυβέρνηση του Σουλτάνου και κυρίως πως αντιμετωπίστηκε από το ανερχόμενο κεμαλικό κίνημα, εύλογη είναι μια σύντομη αναφορά στους λόγους εκείνους που οφείλονταν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων για την Εγγύς Ανατολή και που αναμφισβήτητα καθόρισαν τη στάση τους στο Συνέδριο της Ειρήνης και στην μετέπειτα υπογραφή της Συνθήκης. Η περιοχή της Εγγύς Ανατολής, πρώτα από όλα, είναι σημαντικός κόμβος διεθνών συγκοινωνιών, ύψιστης στρατηγικής και πολιτικής σημασίας. Είναι το σταυροδρόμι τριών ηπείρων, της Ασίας, της Αφρικής και της Ευρώπης. Η διώρυγα του Σουέζ, ελέγχει το δρόμο προς τις Ινδίες και όλη την δυτική Ασία, ενώ τα Στενά το δρόμο προς τη Μαύρη θάλασσα. Τα λιμάνια της Εγγύς Ανατολής δεσπόζουν πάνω σε όλους τους θαλάσσιους

⁷¹ Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 263-264.

⁷² Τη σχέση των ρυθμίσεων που επέβαλε με τις εύθραυστες πορσελάνες για τις οποίες φημιζόταν η περιοχή των Σεβρών, την επεσήμανε, πρώτος, ένας από τους κορυφαίους γάλλους πολιτικούς εκείνης της εποχής, ο Raymond Poincare Είναι, εξάλλου, γνωστή η φράση του: «N'y touchez pas» (Μην αγγίζετε) (Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 264.).

⁷³ Νίκος Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική καταστροφή. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1918-1923)*, Αθήνα. 1982, σ. 130.

διαδρόμους της ανατολικής Μεσογείου ενώ είναι μια από τις πιο πλούσιες περιοχές σε κοιτάσματα πετρελαίου.⁷⁴ Οι αντιθέσεις των ιμπεριαλιστών στην Εγγύς Ανατολή που μεταπολεμικά οξύνθηκαν από την ανάπτυξη του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος των λαών της στις συνθήκες της εμφάνισης της γενικής κρίσης του αστικού και αποικιακού συστήματος και της απότομης αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων των ιμπεριαλιστών, είχαν σαν κύριο επίκεντρο σύγκρουσης την περιοχή των πετρελαίων. Το πετρέλαιο είχε γίνει η κινητήρια δύναμη της επιθετικής μηχανής του διεθνούς ιμπεριαλισμού. Παράλληλα όμως με την αύξηση της σημασίας του για την οικονομία των ιμπεριαλιστικών χωρών, μεγάλωνε και η μονοπώληση του από τα τραστ. Η πάλη των τραστ για το μοίρασμα των πετρελαίων είχε γίνει από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και ο πρωταρχικός σκοπός του αγώνα για το ξαναμοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.⁷⁵

Η Συνθήκη των Σεβρών, έγινε αναγκαστικά δεκτή από την κυβέρνηση του Σουλτάνου αλλά ήταν γνωστό ότι διέθετε πολύ περιορισμένη-και σταθερά ελαττούμενη-ισχύ έξω από την περιοχή της ιστορικής πρωτεύουσας. Εντούτοις, το κεμαλικό κίνημα αντίστασης στις επιλογές της Entente για την ηττημένη αυτοκρατορία και τους κατοίκους της, είχε ήδη αποκτήσει απόλυτη υπεροπλία, στρατιωτική και ιδεολογική, απέναντι στις δυνάμεις του «παλαιού» οθωμανισμού. Στα μέσα Μαΐου του 1919, λίγο μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ένας από τους πλέον διακεκριμένους αξιωματικούς του οθωμανικού στρατού, ο Mustafa Kemal, έφθασε στη Σαμψούντα με την ιδιότητα του Γενικού Επιθεωρητή και την εντολή να εποπτεύει την τήρηση των όρων ανακωχής του Μούδρου για λογαριασμό της Πύλης. Ωστόσο, την επίσημη ιδιότητα του ο Κεμάλ την εγκατέλειψε πολύ σύντομα, για να αναδειχθεί σε οργανωτή και ηγέτη της αντίστασης σε όσα επεδίωκαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ο Κεμάλ και οι πρώτοι συνεργάτες του δεν αμφισβήτησαν ευθέως την εξουσία του Σουλτάνου-ο οποίος ήταν συγχρόνως και θρησκευτικός αρχηγός, Χαλίφης, όλων των μουσουλμάνων-απευθυνόμενοι στο συντηρητικό κοινό των χωρικών της Ανατολίας. Υποστήριζαν, αντιθέτως, ότι απορρίπτοντας τα καταστροφικά για τη χώρα σχέδια των ξένων δυνάμεων και αγωνιζόμενοι για την εθνική της ανεξαρτησία, υπεράσπιζαν το κύρος του και

⁷⁴ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 35.

⁷⁵ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 49.

αντιπροσώπευαν ένα κίνημα που και ο ίδιος θα ήθελε να αναπτυχθεί και θα το έλεγε εάν δεν ήταν «αιχμάλωτος της Entente»⁷⁶

Στις 25 Ιουλίου του 1919 συνήλθε το πρώτο εθνικό Συνέδριο των Τούρκων στην Ερζερούμ και λίγο αργότερα, στις 7 Σεπτέμβρη του 1919, το δεύτερο εθνικό Συνέδριο της Σίβας. Με τα δυο αυτά συνέδρια η πάλη του τουρκικού λαού αποκτούσε κεντρικό όργανο της καθοδήγησης και οργάνωσης, Έτσι, ανέβηκε ποιοτικά και από τη μορφή της αυθόρμητης εξέγερσης πήρε τον χαρακτήρα της συνειδητής επανάστασης. Τα αιτήματα των συνέδρων περιορίστηκαν μόνο στον τομέα της ανακωχής του Μούδρου. Ο Σουλτάνος αναγνωριζόταν σαν ο ηγέτης της Τουρκίας και ζητιόταν από αυτόν να διαπραγματευτεί με τις δυνάμεις της Entente με πνεύμα δικαιοσύνης. Για τις εθνικοπολιτισμικές μειονότητες τα συνέδρια αναγνώριζαν σε αυτές την ισοτιμία τους με τους Τούρκους και το δικαίωμα της πολιτισμικής και θρησκευτικής ιδιαιτερότητας τους. Στην εσωτερική πολιτική τα συνέδρια περιορίστηκαν μόνο στο αίτημα της διενέργειας εκλογών ενώ δεν έθιγαν με τις αποφάσεις τους κανένα θεσμό της σουλτανικής Τουρκίας.⁷⁷

Οι Αρμοστές της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας στην οθωμανική πρωτεύουσα ζήτησαν από την Πύλη νέες εκλογές, ώστε οι «υγιείς» δυνάμεις που παρέμειναν πιστές στους όρους της ανακωχής και επεδίωκαν τη συνεργασία με την Entente προκειμένου να πετύχουν το ευνοϊκότερο δυνατό- για ηττημένη χώρα-σχέδιο ειρήνης, να αναλάβουν τα ηνία με ανανεωμένη τη λαϊκή εντολή. Το αποτέλεσμα αιφνιδίασε και τους πλέον απαισιόδοξους δυτικούς παρατηρητές και ανησύχησε πολύ σοβαρά εκείνους που ανήκαν στην αντίθετη παράταξη: τους αισιόδοξους. Στην οθωμανική Βουλή, που εγκαινίασε τις εργασίες τον Ιανουάριο του 1920, πλειοψηφούσαν οι οπαδοί του Κεμάλ, οι οποίοι και ψήφισαν, τελικώς το «μίνιμουμ πολιτικό πρόγραμμα» του κινήματος` τη διακήρυξη δηλαδή του Συνεδρίου του Σίβας, που καθιερώθηκε να ονομάζεται «*Εθνικό Συμβόλαιο*». Οι Δυνάμεις, όμως, αντέδρασαν, διέλυσαν με μια επίδειξη ισχύος το Κοινοβούλιο και συνέλαβαν όσους κεμαλικούς βουλευτές και άλλους «αντιφρονούντες» δε φρόντισαν ή δεν κατόρθωσαν, να εγκαταλείψουν εγκαίρως την Κωνσταντινούπολη. Εκείνοι από τα μέλη του οθωμανικού κοινοβουλίου που διέφυγαν, κατευθύνθηκαν προς την Άγκυρα, όπου, τον επόμενο μήνα, μαζί με εκλεγμένους επί τούτου εκπροσώπους των περιοχών των οποίων οι βουλευτές, με την ιδιότητα πλέον του εξόριστου, παρακολουθούσαν

⁷⁶ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 265-266.

⁷⁷ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 119-120.

τα τεκταινόμενα από τη Μάλτα, συγκροτήθηκαν σε σώμα ως η «Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση» της Άγκυρας. Η Εθνοσυνέλευση προχώρησε αμέσως και ομοφώνως στην έκδοση ψηφίσματος, με το οποίο δήλωνε ότι θεωρούσε άκυρες «όλες τις Πράξεις, Συνθήκες, Συμφωνίες και Συμβάσεις» που τυχόν θα υπέγραφε η Κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης μετά την 16^η Μαρτίου και θα επικύρωνε ο γνωστός «αιχμάλωτος της Entente» Η ρήξη ήταν τώρα πλήρης. Οι Αρμοστές των Δυνάμεων έπεισαν τον Σουλτάνο να αποκηρύξει τον Κεμάλ και τους επιτελείς του αλλά όταν οι όροι της Συνθήκης των Σεβρών έγιναν γνωστοί, έφεραν νέους οπαδούς στις τάξεις του κεμαλικού κινήματος και φανάτισαν ακόμη περισσότερο τους ήδη πιστούς του.⁷⁸ Στην Ελλάδα, η Συνθήκη των Σεβρών παρουσιάστηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο σε ειδική πανηγυρική, συνεδρίαση της Βουλής όπου υποσχέθηκε εκλογές και προχώρησε στην άμεση άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας. Ο ίδιος δε φαινόταν να έχει κανενός είδους αμφιβολίες για το εκλογικό αποτέλεσμα αφού το αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας και αισιοδοξίας για την σχεδόν ολοκληρωτική πραγματοποίηση των στόχων της Μεγάλης Ιδέας, το οποίο δικαίως κυριαρχούσε στις τάξεις των Φιλελευθέρων, τον εμπόδιζε προφανώς να διακρίνει το υπόγειο ρεύμα λαϊκής δυσαρέσκειας που είχε ήδη διαμορφωθεί εναντίον του και που τώρα αποκτούσε δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης.

B. Η ελληνική πολιτική μετά της εκλογές του 1920.

Στην «ιστορική» εκλογική αναμέτρηση της 1^{ης}/14^{ης} Νοεμβρίου του 1920, οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν μόνο 118 από τις 369 έδρες της νέας Βουλής. Τα εκλογικά αποτελέσματα είχαν άμεσο αντίκτυπο στις τύχες της Συνθήκης των Σεβρών. Οι κυβερνήσεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας δεν προώθησαν την επικύρωση της και προειδοποίησαν την Αθήνα ότι τυχόν επιστροφή του Κωνσταντίνου θα τις αποδέσμευε εντελώς από την υποχρέωση που είχαν να το πράξουν. Ταυτόχρονα, το μήνυμα από το Λονδίνο, όπως προέκυπτε από εμπιστευτικό έγγραφο, ενδοσυμμαχικής χρήσεως, που το Foreign Office φρόντισε να διαρρεύσει στον βρετανικό τύπο, ήταν σαφές: Εάν η Ελλάδα δεχόταν να συνεχίσει τον πόλεμο στη Μικρά Ασία, αποφεύγοντας, αυστηρώς, πρωτοβουλίες και κινήσεις που δεν θα διέθεταν την έγκριση της Συμμαχίας, οι Άγγλοι θα πρότειναν στους εταίρους τους να

⁷⁸ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 267-268.

συνεχιστεί η (πολιτική τουλάχιστον) ενίσχυση της χώρας, σε σχέση με τις μικρασιατικές πολεμικές επιχειρήσεις, ακόμη και αν επέστρεφε ο Κωνσταντίνος. Με την παλινόρθωση, το Δεκέμβριο του 1920, του έλληνα μονάρχη, ολοκληρώθηκε η επικράτηση του αντιβενιζελισμού, το πέρασμα δηλαδή στη νέα φάση του Διχασμού, που επρόκειτο να διαρκέσει περίπου δυο χρόνια⁷⁹

Οι διαφορετικές εκτιμήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντος του σε σχέση με αυτές των κυβερνήσεων του Βενιζέλου, για την υποστήριξη του ενός ή του άλλου αντιμαχόμενου στρατοπέδου του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, για την ουδετερότητα (που ωφελούσε τη Γερμανία και την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία) ή τη συμμετοχή στον πόλεμο με τις δυνάμεις της Entente (τη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία, τη Ρωσική Αυτοκρατορία και από το 1915 την Ιταλία), αποτέλεσαν το έναυσμα του «Εθνικού Διχασμού»⁸⁰ Στο σημείο αυτό, προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι εξελίξεις αυτής της περιόδου, θα γίνει μια σύντομη ιστορική αναδρομή στο ζήτημα του εθνικού διχασμού. Στις εκλογές του Ιουνίου του 1915, ο Βενιζέλος αποκτούσε την ισχυρή πλειοψηφία και από τότε άρχισε σκληρή πάλη ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους βασιλόφρονες σχετικά με τη θέση που θα κρατούσε η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η κήρυξη του πολέμου της Ρωσίας κατά της Βουλγαρίας και η επίθεση της τελευταίας εναντίον της Σερβίας σημειώνουν το ακραίο σημείο της πάλης αυτής. Ο Βενιζέλος, που είχε δεχτεί την αποβίβαση των στρατευμάτων της Entente στη Θεσσαλονίκη για να συντρέξει υποχρεώθηκε από το βασιλιά να παραιτηθεί. Οι εκλογές της 19^{ης} Δεκεμβρίου του 1915 με την αποχή των βενιζελικών σαν έκφραση διαμαρτυρίας κατά της παράνομης διάλυσης της Βουλής, έδωσαν την εξουσία στα φιλογερμανικά κόμματα, που ακολούθησαν πολιτική ευνοϊκή για τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ωστόσο, τα επιχειρήματα που προβάλλονταν προς υποστήριξη της ουδετερότητας δεν είχαν καμία αξία. Η Βουλγαρία είχε περάσει στο εχθρικό στρατόπεδο ενώ δεν μπορούσε πια κανείς να επικαλείται την ουδετερότητα, εφόσον η Ελλάδα, στην πραγματικότητα συμμετείχε στον πόλεμο. Οι δυνάμεις της Entente, οργανώνοντας την άμυνα τους στη Θεσσαλονίκη, που τη μετέτρεψαν σε στρατιωτική βάση, κατέλαβαν πολλές οχυρές θέσεις ενώ η κυβέρνηση συνέχιζε με τους Γερμανούς τις διαπραγματεύσεις, που είχε αρχίσει ο βασιλιάς από το Δεκέμβριο του 1915 πάνω στο θέμα των ορών μιας ενδεχόμενης κατοχής της Μακεδονίας από τα γερμανικά στρατεύματα, τα οποία,

⁷⁹ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 268-271.

⁸⁰ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», ό.π., σ. 84.

κατέλαβαν το Ρούπελ και άρχισαν να προχωρούν προς τη Μακεδονία. Το Δ' σώμα του ελληνικού στρατού μεταφέρθηκε στη Γερμανία, ενώ οι Γάλλοι καταλάβαιναν τον Πειραιά. Η αντίδραση των βενιζελικών δεν άργησε και σχηματίστηκε μια στρατιωτική ένωση και κηρύχθηκε η επανάσταση. Στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκε προσωρινή κυβέρνηση και την ανώτατη αρχή ανέλαβε τριανδρία αποτελούμενη από το Βενιζέλο, το ναύαρχο Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή. Η Entente εξόπλισε τη βενιζελική Ελλάδα κι επέβαλε τον αποκλεισμό στον βασιλόφρονα. Ο Βενιζέλος, με τη βοήθεια των συμμαχικών στρατευμάτων μπήκε στην Αθήνα και πήρε την εξουσία ενώ ο βασιλιάς υποχρεώθηκε να αφήσει την Ελλάδα και ο δεύτερος γιος του, ο Αλέξανδρος, βασίλευε στη θέση του.⁸¹ Έτσι, η Ελλάδα τάχτηκε στο πλευρό των Συμμάχων και, όπως σωστά είχε προβλέψει ο Βενιζέλος, στο πλευρό των νικητών του Μεγάλου Πολέμου.

Εντούτοις, όπως άλλωστε προαναφέρθηκε, η «διαμάχη» μεταξύ βενιζελικών και βασιλοφρόνων δεν τερματίστηκε με την ένταξη της Ελλάδας στο πλευρό των Συμμάχων αλλά, λίγο καιρό μετά, πήρε νέες διαστάσεις με τις εκλογές του 1920 και την παλινόρθωση του έλληνα μονάρχη. Η αλλαγή αυτή δημιούργησε νέα κατάσταση στο μέτωπο, από όπου απομακρύνθηκαν ή έσπευσαν να διαφύγουν οι πλέον εκτεθειμένοι από τους βενιζελικούς αξιωματικούς και λειτούργησε ως αφετηρία για την εκδήλωση μιας σαφέστερης και πλέον πιο αποκαλυπτικής στροφής της γαλλικής και της ιταλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα, που δεν άφησε ανεπηρέαστο το κλίμα των αγγλοελληνικών σχέσεων. Πρώτα από όλα, η Γαλλία είχε αναλάβει ρόλο εντολοδόχου της Αγγλίας, στην οποία οι Γάλλοι αναγνώριζαν την πρωτοκαθεδρία στην ευρύτερη περιοχή, με αντάλλαγμα όμως την υποστήριξη του Λονδίνου σε θέματα πολύ πιο σημαντικά για τη Γαλλική Δημοκρατία, όπως ήταν, πρωτίστως η αυστηρά συνεπής προς το γράμμα και το πνεύμα της ειρήνης των Βερσαλλιών στάση της Entente απέναντι στην ηττημένη Γερμανία. Βρετανικό προβάδισμα, όμως στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δε σήμαινε ότι οι αγγλικοί χειρισμοί μπορούσαν να αγνοούν ή ακόμη χειρότερα, να έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα εκτεταμένα συμφέροντα της Γαλλίας στον συγκεκριμένο χώρο. Η συνεχής ανάπτυξη του κεμαλικού εθνικισμού-αυτό ήταν το κεντρικό ζήτημα για τις Μεγάλες Δυνάμεις και όχι ή μη επιστροφή του Κωνσταντίνου-, ενός κινήματος που είχε ως αφετηρία του την «πρόκληση» της ελληνικής αποβάσεως στη Σμύρνη, έθετε κατά τρόπο επιτακτικό

⁸¹ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, σ. 121-120.

το πρόβλημα της προασπίσεως όλων των συμμαχικών συμφερόντων στην άλλοτε κραταιά Αυτοκρατορία. Και το πρόβλημα αυτό ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστεί με δυο τρόπους: Τον στρατιωτικό ή τον πολιτικό` με πόλεμο δηλαδή ή με συμβιβασμό. Η Αγγλία δεν είχε περιθώρια συμβιβασμού με τον Κεμάλ και έτσι πολύ λογικά το Λονδίνο επέλεξε τη στρατιωτική λύση, και χρησιμοποίησε τον πρόθυμο προς τούτο ελληνικό στρατό, διότι δεν ήταν σε θέση να αποστείλει στα μέτωπα της Εγγύς Ανατολής τις απαραίτητες δυνάμεις για την επιβολή των όρων της, άκρως ευνοϊκής για τους Βρετανούς, ειρήνης των Σεβρών.⁸²

Παράλληλα, τα προβλήματα που δημιουργούσαν στο γαλλικό στρατό της Κιλικίας οι κεμαλικές δυνάμεις οδήγησαν το Παρίσι στην πεποίθηση ότι, μόνη της, η Ελλάδα δε θα μπορούσε, ούτε καν μακροπρόθεσμα, να αντιμετωπίσει τις ανεξάντλητες σχεδόν ανθρώπινες εφεδρείες του κεμαλισμού. Άρχισε, ως εκ τούτου, να προσανατολίζεται προς την πολιτική λύση του προβλήματος. Την εκ νέου διαπραγμάτευση, δηλαδή, των όρων της ειρήνης, εις βάρος των ελληνικών επιδιώξεων, προκειμένου να μην απειληθούν τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα στη νοτιοανατολική Τουρκία. Η απειλητική προοπτική της εξελίξεως των σχέσεων του κεμαλισμού με το σοβιετικό καθεστώς της άλλοτε ρωσικής αυτοκρατορίας –σχέσεις που επισημοποιήθηκαν με το «Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας» (16 Μαρτίου 1921) σε μόνιμη αντιδυτική συμμαχία-ήταν ένας άλλος, εξ ίσου σοβαρός φόβος για την Γαλλία.⁸³ Η συμφωνία της Μόσχας, που έφερε τον τίτλο «Για τη φιλία και την αδελφότητα» των δυο χωρών, δεν είχε καμιά διάταξη που να στρεφόταν ενάντια σε τρίτο κράτος. Αντίθετα, αποτελούσε παράδειγμα για την ειρηνική επίλυση όλων των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στα δύο κράτη. Η συμφωνία της Μόσχας έδωσε γρήγορα θετικά αποτελέσματα ενώ συγχρόνως η σοβιετική βοήθεια προς την τουρκική εθνικοαστική επανάσταση μεγάλωσε και έγινε πιο αποδοτική. Την συμφωνία της Μόσχας την ακολούθησαν η συμφωνία μεταξύ της Σοβιετικής Δημοκρατίας του Καυκάσου και της Τουρκίας (Οκτώβριος 1921) και μεταξύ της Σοβιετικής Δημοκρατίας της Ουκρανίας και της Τουρκίας (Γενάρης 1922).⁸⁴

Συνοψίζοντας, σε γενικότερο πλαίσιο τις επιπτώσεις της εκλογικής αναμέτρησης του Νοεμβρίου του 1920 σε σχέση με την πολιτική στάση των συμμαχικών δυνάμεων, παρατηρούμε πως η διάσπαση του συμμαχικού μετώπου, η βαθμιαία

⁸² Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 271-274.

⁸³ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 275-276.

⁸⁴ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 149-150.

δηλαδή απομάκρυνση της Γαλλίας από την έγκριση ή την ανοχή της συνθήκης των Σεβρών προς την «ουδετερότητα», και από εκεί προς την όλο και λιγότερο κεκαλυμμένη υποστήριξη του κεμαλισμού, εκδηλώθηκε μεν ανοικτά μετά την ήττα του Βενιζέλου και την άφιξη του Κωνσταντίνου στην Αθήνα, αλλά όχι εξαιτίας τους. Ειδικά μάλιστα στην περίπτωση της Ιταλίας, της οποίας η φιλοκεμαλική στροφή εμφανίζεται νωρίτερα και σχεδόν απροσχημάτιστα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η νοεμβριανή αλλαγή υπήρξε απλώς η ευτυχής αφορμή που επέτρεψε στη Ρώμη να αποδεσμευτεί πλήρως από την υπογραφή της τον Αύγουστο του 1920.⁸⁵

Η νίκη του αντιβενιζελισμού είχε σοβαρές επιπτώσεις και για την εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα. Η αντιβενιζελική παράταξη ήλθε αμέσως μετά τις εκλογές σε ανοικτή ρήξη με την λαϊκή θέληση και ενώ υπερψηφίσθηκε στις εκλογές σαν παράταξη της ειρήνης, αποδείχθηκε γρήγορα πως ήταν δύσκολη η απεμπλοκή τους από τις διεθνείς εξελίξεις και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία. Παράλληλα, οι βενιζελικοί στρατιωτικοί ηγέτες ακολουθώντας την πολιτική του αρχηγού τους που μετά τις εκλογές εγκατέλειψε την Ελλάδα και πήγε στη Γαλλία, παραιτήθηκαν από τις θέσεις τους και οι περισσότεροι αναχώρησαν στο εξωτερικό. Ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ο οποίος διετέλεσε αρχιστράτηγος του ελληνικού στρατού από τα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως το δεύτερο χρόνο της Μικρασιατικής Εκστρατείας και υπό την αρχιστρατηγία του οποίου οι ελληνικές δυνάμεις κατέλαβαν τη Θράκη και τη δυτική Μικρά Ασία, έφυγε στη Γαλλία ενώ οι περισσότεροι από τους αξιωματικούς του βενιζελισμού κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου βρήκαν προστασία από τις γαλλικές στρατιωτικές αρχές.⁸⁶

Θορυβημένος από την κατάσταση του ελληνικού στρατού μετά την απομάκρυνση της εμπειροπόλεμης ηγεσίας του, τη συνεχιζόμενη απομόνωση της χώρας, και τις γαλλο-ιταλικές διαθέσεις αναθεωρήσεως της Συνθήκης Ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Βενιζέλος, από το εξωτερικό, δήλωσε πρόθυμος να προσφέρει την πολιτική κάλυψη του κόμματος του για μια ριζική αλλαγή στρατηγικής: Την αμυντική κάλυψη του μετώπου στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, μια περιοχή αρκετά μεγαλύτερη από την αρχική ελληνική ζώνη, που θα απαιτούσε την παρουσία-μόνιμη όμως-τριών μεραρχιών. Ένα μέρος από τη δύναμη αυτή θα μπορούσε, σύμφωνα με την πρόταση του αρχηγού των Φιλελευθέρων, να το εξασφαλίσει η τοπική στρατολογία. Η αντιβενιζελική παράταξη, ωστόσο, δεν αποδέχθηκε της

⁸⁵ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 276-277.

⁸⁶ Ν. Ψυρούκης, ό.π, σ. 138-139.

πρόταση, αν και έβλεπε τις αυξανόμενες δυσκολίες της επιθετικής επιλογής. Τόσο ο Κωνσταντίνος όσο και ο Δημήτριος Γούναρης, ο οποίος έδειχνε να ωθείται σε πολλές αποφάσεις από μια συμπλεγματική σχεδόν διάθεση ανταγωνισμού προς τον τέως πρωθυπουργό, δεν ήταν δυνατό να δεχθούν ότι αντιπροσώπευαν ένα καθεστώς μειωμένης ικανότητας σε σχέση με τον βενιζελισμό. Ο Δημήτριος, όμως, Ράλλης, ο οποίος είχε διαφορετική άποψη από τον Γούναρη, πολύ θετικότερη, παραιτήθηκε, και πρωθυπουργός ανέλαβε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος ο οποίος αναχώρησε λίγο αργότερα για τη Διασυμμαχική Διάσκεψη του Λονδίνου (21 Φεβρουαρίου/ 18 Μαρτίου 1921) Η Συνδιάσκεψη κατέληξε σε αποτυχία διότι η μεν ελληνική πλευρά θεώρησε το σχέδιο της Entente για «μερική αναθεώρηση» της Συνθήκης των Σεβρών απαράδεκτο, η δε κεμαλική αντιπροσωπεία- που για πρώτη φορά είχε κληθεί να συμμετάσχει επισήμως σε διπλωματικές διαβουλεύσεις εντελώς ανεπαρκές.⁸⁷

Σε στρατιωτικό επίπεδο, επιχειρήθηκε ανεπιτυχώς το Μάρτιο του 1921 μια νέα απόπειρα κατάληψης της γραμμής Eski Sehir-Afyon Karahisar ενώ το Μάιο άρχισε νέα επίθεση που σφραγίστηκε από την άφιξη του ίδιου του βασιλεία στο μικρασιατικό μέτωπο στις 29 Μαΐου του 1921.Εν όψει αυτών ακριβώς των επιχειρήσεων, η ελληνική πλευρά διευκολύνθηκε να απαντήσει ότι δεν ήταν δυνατόν να συζητηθούν οι δυσμενείς, για την Αθήνα, νέοι όροι της Entente, στους οποίους είχε καταλήξει η Συμμαχική Συνάντηση των Παρισίων, του Ιουνίου του 1921. Την αποχώρηση, δηλαδή, του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη και την αντικατάσταση του από τοπική χωροφυλακή με ευρωπαίους αξιωματικούς, καθώς και την αποστρατικοποίηση της ανατολικής Θράκης. Εφόσον δε η ελληνική απάντηση εκκρεμούσε, αναβλήθηκε και η υποβολή των συμμαχικών προτάσεων στον Κεμάλ. Τα βλέμματα όλων ήταν τώρα στραμμένα στο μικρασιατικό μέτωπο. Η κατάληψη του Eski Sehir, της Kutahya και του Afyon Karahisar (Ιούλιος 1921) φάνηκε να δικαιώνει τις αισιόδοξες προβλέψεις του κωνσταντινικού καθεστώτος αλλά η πορεία προς την Άγκυρα, ωστόσο, με σκοπό την «τελική νίκη», κατέληξε σε αποτυχία. Οι ελληνικές δυνάμεις υποχώρησαν, με μεγάλες απώλειες, στην προκεχωρημένη γραμμή που είχαν κερδίσει τον προηγούμενο μήνα.⁸⁸

Το στρατιωτικό αδιέξοδο που αντιμετώπιζε η Αθήνα οδήγησε τη γαλλική πολιτική σε νέα στροφή, δυσμενή για τα ελληνικά συμφέροντα. Η αλλαγή πορείας εκφράστηκε με τη «Συμφωνία της Άγκυρας» 20 Οκτωβρίου 1921), που υπέγραψε με τους

⁸⁷ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 279-282.

⁸⁸ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 286-287.

κεμαλικούς για λογαριασμό της Γαλλίας ο βουλευτής Franklin Bouillon, ο άλλοτε «ένθερμος φιλέλληνας». Στις έντονες διαμαρτυρίες του Λονδίνου, η γαλλική κυβέρνηση απαντούσε ότι δεν επρόκειτο για χωριστή ειρήνη αλλά για συμφωνία που ρύθμιζε τοπικά ζητήματα, σχετικά με την αποχώρηση των γαλλικών δυνάμεων από την Κιλικία. Ήταν ωστόσο προφανές, και επιβεβαιώθηκε από τις πολιτικές επιλογές της Γαλλίας μετά τον Οκτώβριο του 1921, ότι το Σύμφωνο αποτελούσε ένα μόνο τμήμα μιας ευρύτερης γαλλοκεμαλικής προσεγγίσεως στο δρόμο που είχε χαράξει, προ πολλού, η Ιταλία.⁸⁹

Γ. Διαπραγματεύσεις για ανακωχή και η κατάρρευση του μετώπου.

Στις 22 Μαρτίου του 1922 άρχισε στο Παρίσι η διάσκεψη των υπουργών των εξωτερικών της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Στη διάσκεψη η Αγγλία πρότεινε να δοθεί αυτονομία στην περιοχή της Σμύρνης και η Ανατολική Θράκη να παραμείνει στην Ελλάδα αλλά γνώριζε πως θα συναντούσαν την κατηγορηματική γαλλοιταλική άρνηση και αντίσταση. Ωστόσο, οι αγγλικές προτάσεις απέβλεπαν στην επιτυχία μιας άλλης πρότασης, της πρότασης για ανακωχή και πραγματικά η διάσκεψη κατέληξε στην απόφαση να προτείνει στην Ελλάδα και την Τουρκία τη σύναψη ανακωχής. Σύμφωνα με τους όρους αυτής, οι δυο αντίπαλοι στρατοί θα διατηρούσαν τις θέσεις τους και ανάμεσα τους θα δημιουργούνταν νεκρή ζώνη. Το διάστημα της ανακωχής οριζόταν σε τρεις μήνες και μέσα σε αυτό απαγορευόταν να ενισχυθούν οι δυο αντίπαλοι στρατοί ενώ για την εφαρμογή του όρου αυτού θα συγκροτούνταν επιτροπή ελέγχου από στρατιωτικούς των τριών δυνάμεων (Αγγλίας, Ιταλίας, Γαλλίας.) Το διάστημα της ανακωχής μπορούσε και να παραταθεί αν οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη καθυστερούσαν να καταλήξουν σε συμφωνία. Η ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε τις προτάσεις με ενθουσιασμό αλλά η κυβέρνηση της Άγκυρας απάντησε αρνητικά. Πρότεινε να κλειστεί ανακωχή, αλλά με τον όρο ότι σε τρεις μήνες ο ελληνικός στρατός έπρεπε να είχε εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία.⁹⁰

Η διάσκεψη του Παρισιού έκανε και προτάσεις για τη νέα συνθήκη ειρήνης με την Οθωμανική αυτοκρατορία.. Πρότεινε την εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό, την αποστρατικοποίηση των Στενών, την οριστική παραχώρηση στην Ελλάδα του μεγαλύτερου μέρους της Ανατολικής Θράκης και την αποχώρηση

⁸⁹ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 288-289.

⁹⁰ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 179.

των Συμμάχων από την Κωνσταντινούπολη. Ζητούσε επίσης τον διακανονισμό του οθωμανικού δημοσίου χρέους υπέρ των Μεγάλων Δυνάμεων και την ευνοϊκή υπέρ των ξένων, αναθεώρηση του αποικιακού θεσμού των διομολογήσεων. Οι προτάσεις μπορεί να ήταν μια «φιλότιμη» προσπάθεια συμβιβασμού ανάμεσα στις δυνάμεις της Entente αλλά δε μπορούσαν να αποτελέσουν βάση για ειρηνικές διαπραγματεύσεις με την επαναστατημένη Τουρκία. Τέλος, οι προτάσεις δεν ικανοποιούσαν τις αξιώσεις τις ελληνικής ολιγαρχίας αλλά αντίθετα ήταν σε βάρος της. Αυτή ήταν και η μοναδική παραχώρηση που έκαναν οι Άγγλοι προς τους Τούρκους. Όπως ήταν φυσικό οι προτάσεις απορρίφθηκαν τόσο από τους Τούρκους όσο και από την κυβέρνηση της Αθήνας. Η ελληνική κυβέρνηση δε θέλησε να δει ότι μπορούσε εκείνη τη στιγμή να κλείσει ειρήνη με την Άγκυρα και έτσι η αποτυχία της διάσκεψης του Παρισιού δεν άφηνε καμιά αμφιβολία ότι το όλο πρόβλημα θα λυνόταν με όπλα.⁹¹

Η γενική αντεπίθεση εκδηλώθηκε από τον τουρκικό στρατό στις 13 Αυγούστου του 1922. Δύσκολα μπορεί κανείς να μιλήσει για αιφνιδιασμό, καθώς το ελληνικό επιτελείο εκεί ακριβώς περίμενε την επίθεση. Το ίδιο όμως δεν κατάφερε να παρακολουθήσει τη συσσώρευση επιβλητικών εφεδρειών του αντιπάλου, ικανών να εκμεταλλευτούν την όποια επιτυχία, όπως και τις τεχνικές προετοιμασίες του τελευταίου, την επιμελή προετοιμασία του τουρκικού πυροβολικού. Σε αυτούς τους τομείς επρόκειτο για πλήρη αιφνιδιασμό. Ο τουρκικός στρατός είχε επενδύσει πολλά στη στελέχωση και την εκπαίδευση, όπως και στην αναβάθμιση του πυροβολικού του. Οι τουρκικές μονάδες λειτουργούσαν και ως έμπεδα. Το ένα τρίτο των επιτιθέμενων ήταν άοπλοι, που αναπλήρωναν τα κενά ή που θα αξιοποιούσαν τα λάφυρα από τον εχθρό. Από την άλλη, ο συντονισμός 260 πυροβόλων, νότια του Afyon Karahisar, θύμιζε μέρες του Παγκοσμίου Πολέμου και υπήρξε καταλυτικός για την κατάρρευση των ελληνικών γραμμών. Η αποφασιστικότητα όμως των επιτιθέμενων δε συγκρινόταν με τίποτε αντίστοιχο στην ελληνική πλευρά. Η εκμετάλλευση των όποιων επιτυχιών της ισχυρής πρώτης κρούσης προβλεπόταν να γίνει σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο βάθος, με την αξιοποίηση του πολυπληθούς ιππικού του κεμαλικού στρατού, το οποίο θα προχωρούσε χωρίς δισταγμούς στα ελληνικά μετόπισθεν. Οι επιτιθέμενοι προφανώς διέθεταν, εκτός από την

⁹¹ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 180.

αποφασιστικότητα, μια τεχνική επάρκεια, τόσο στη συγκρότηση των δυνάμεων τους όσο και στη διαμόρφωση στρατηγικού σχεδίου.⁹²

Ο ελληνικός στρατός, αντίθετα, μπήκε στην τελική μάχη εντυπωσιακά γερασμένος. Δυσκίνητος, με ιδιαίτερα μικρή αναλογία μάχιμων μονάδων στη συνολική του σύνθεση, αγκυλωμένος γραφειοκρατικά, στατικός, δεν είχε καμιά δυνατότητα πέραν από αυτή της διατήρησης της πρώτης γραμμής. Η διάσπαση όμως της πρώτης γραμμής ήταν απλώς θέμα χρόνου, πράγμα που όλοι γενικώς το διαπίστωναν χωρίς όμως να προχωρούν και στις ανάλογες κινήσεις, αφού η όποια κριτική θεωρείτο καθεστωτικού περιεχομένου. Προφανώς υπήρχαν ακόμη πολλοί που περίμεναν το υπερβατικό θαύμα, το οποίο η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας είχε πάμπολλες φορές προαναγγείλει. Στο πεδίο της μάχης, νότια του Afyon Karahisar, δε συνέβη κάποιο θαύμα. Η μαζική χρήση του πυροβολικού, η διαρκώς τροφοδοτούμενη δια νέων εφεδρειών επίθεση και οι διεισδύσεις του τουρκικού ιππικού εξάρθρωσαν την ελληνική γραμμή άμυνας στον τομέα της 1^{ης} και της 4^{ης} μεραρχίας. Οι προβλεπόμενες αντεπιθέσεις από δυτικά και βόρεια δεν έγιναν, καθώς η προετοιμασία τους απαιτούσε χρόνο δυο ή τριών ημερών, τον οποίο δεν εκχώρησαν οι αντίπαλοι. Πολύ γρήγορα οι υποχωρητικοί ελιγμοί έγιναν προβληματικοί, επειδή στις υποχωρούσες μονάδες προσκολλήθηκαν πλήθος μη μάχιμων στρατιωτών από τις διάφορες υπηρεσίες όπως και άμαχοι χριστιανοί, αιφνιδιασμένοι από την απρόοπτη τροπή των πραγμάτων. Η ευελιξία μηδενίστηκε ακριβώς τη στιγμή που ήταν κρίσιμα απαραίτητη. Ο πανικός απέκτησε πεδία εύκολης εξάπλωσης στα πλήθη αυτά, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού το τουρκικό ιππικό φαινόταν πανταχού παρόν, συνεπικουρούμενο από τους αντάρτες και τους εξεγερμένους μουσουλμάνους αγρότες. Η γενική διακοπή των τηλεφωνικών και τηλεγραφικών επικοινωνιών, η επισφαλής κίνηση των συνδέσμων και των αναγνωρίσεων, βύθισαν τις διοικήσεις στο σκοτάδι και απέκλεισαν κάθε συντονισμένη κίνηση.⁹³

Στις 15 Αυγούστου, η αποσάθρωση των Α' και Β' Σωμάτων Στρατού είχε ολοκληρωθεί στο Νότο. Ο στρατός διασπάστηκε σε δυο ομάδες, αυτή του στρατηγού Φράγκου και εκείνη του στρατηγού Τρικούπη. Οι απόπειρες εγκατάστασης νέας γραμμής άμυνας απέτυχαν ακόμη και εκεί όπου υπήρχαν οι δυνάμεις και οι προϋποθέσεις λόγω της γενικής ασυνεννοησίας και της εξάπλωσης του πανικού σε

⁹²Γιώργος Μαργαρίτης «Οι Πόλεμοι» στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα.1900-1922. Οι Απαρχές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Α' Τόμος, Μέρος 2^ο, σ. 183.

⁹³Γ. Μαργαρίτης, « Οι πόλεμοι», ό.π., σ. 184.

ορισμένες μονάδες. Στις 17 Αυγούστου, μετά από απελπισμένη μάχη, η ομάδα Τρικούπη διασπάστηκε χάνοντας όλα τα σημαντικά υλικά της ενώ στις 20 ο Τρικούπης, με 5.000, αιχμαλωτίστηκε. Το πλησίασμα προς τη θάλασσα και η συσσώρευση κάθε είδους φυγάδων μείωσαν ακόμη περισσότερο την εναπομείνασα μαχητικότητα των υποχωρούντων. Παρατηρήθηκαν απείθειες, αυτοσχεδιασμοί, άρνηση των μαχητών να πολεμήσουν. Οι διαταγές που εκδόθηκαν στις 24 του μήνα από τη μεγάλη στρατιωτική σύσκεψη στη Σμύρνη δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα, καθώς απευθύνονταν σε κατά φαντασίαν υπάρχοντα στρατό. Υπό αυτές τις συνθήκες αποτελεί επιτυχία η διάσωση σημαντικού ποσοστού των στρατευμάτων από τη χερσόνησο της Ερυθραίας και το λιμάνι του Τσεσμέ. Η εξήγηση βρίσκεται μάλλον στην κόπωση των τουρκικών στρατευμάτων. Στις 27 Αυγούστου, πάντως, ο τουρκικός στρατός μπήκε στη Σμύρνη, όπου λίγο αργότερα εκδηλώθηκε πυρκαγιά ενώ στις 3 Σεπτεμβρίου οι τελευταίοι έλληνες στρατιωτικοί εγκατέλειψαν τον Τσεσμέ.⁹⁴

Η Μικρά Ασία είχε οριστικά χαθεί για την Ελλάδα αλλά αυτό δε σήμαινε ότι είχαν επιτευχθεί οι τουρκικοί πολεμικοί στόχοι. Μόνο η άμεση παραχώρηση ολόκληρης της ανατολικής Θράκης, διακήρυξε ο Κεμάλ από τη Σμύρνη, όπου έφθασε στις 12 Σεπτεμβρίου, θα μπορούσε να αποτρέψει τη σύγκρουση μεταξύ του συμμαχικού και του τουρκικού στρατού στην ουδέτερη ζώνη των Στενών. Παρά τις αρχικές αντιδράσεις των Άγγλων, που προτιμούσαν την ελληνική παρουσία στην ανατολική Θράκη για να μη βρεθούν περικυκλωμένοι από τις δυνάμεις του κεμαλικού εθνικισμού-οι Μεγάλες Δυνάμεις έκαναν αποδεκτές τις προτάσεις του Κεμάλ. Η κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου, που είχε διαδεχθεί εκείνη του Πρωτοπαπαδάκη μετά την κατάρρευση του μετώπου, δέχτηκε στωικά την απόφαση των Δυνάμεων ενώ την ίδια στάση τήρησε, κατόπιν προτροπής του Βενιζέλου και η *Επανάσταση του Στρατού και του Στόλου* η οποία ανέτρεψε το κωνσταντινικό καθεστώς στις 15/28 Σεπτεμβρίου.⁹⁵

Πραγματικά, η κατάρρευση του μετώπου δημιούργησε, όπως ήταν φυσικό, έκρυθμη κατάσταση στον ελληνικό στρατό. Αισθήματα οργής και ανασφάλειας, απορίας, αγανάκτησης εναντίων των «υπευθύνων», αδιαφορίας και αποπροσανατολισμού, συνιστούσαν, μαζί με τη γενική σύγχυση, το κλίμα εκείνων των ημερών κλίμα

⁹⁴ Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», ό.π., σ. 184-185.

⁹⁵ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 300.

εξαιρετικά πρόσφορο για κάθε είδους ανατροπές.⁹⁶ Οι συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας και Στυλιανός Γονατάς, και οι δυο διακεκριμένοι στρατιωτικοί, από τη Χίο και τη Μυτιλήνη όπου βρίσκονταν αντίστοιχα, δημιούργησαν μαζί με τον πλοίαρχο Φωκά του θωρηκτού *Λήμνος* μια Επαναστατική Επιτροπή, ή οποία έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 26 Σεπτεμβρίου. Ένα αεροπλάνο που βρισκόταν πάνω από την πόλη, πετούσε φυλλάδια υπογραμμένα από το Γονατά, στο όνομα των αξιωματικών του στρατού, του στόλου αλλά και του λαού της Μυτιλήνης και της Χίου, ζητώντας την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου και της κυβέρνησης του, τη διάλυση του Κοινοβουλίου και την ενίσχυση του μετώπου στη Θράκη.⁹⁷ Η «επανάσταση του στρατού και του στόλου» δεν εξέπληξε ούτε την κυβέρνηση, ούτε την κοινή γνώμη, ούτε τους ξένους παρατηρητές. Από πολλού μήνες πριν είχε γίνει σιωπηλά αποδεκτό ότι η πιθανότητα ήττας στη Μικρά Ασία ή έστω και τακτικής αποχώρησης του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη περιέκλειε την προοπτική τέτοιων εξελίξεων. Με τη συγκεκριμένη μορφή που πήρε η κατάρρευση του μετώπου τα ερωτηματικά σε σχέση με το στρατιωτικό κίνημα έτειναν να περιορίζονται μόνο στον τόπο και τον χρόνο της εκδήλωσης του, και το σπουδαιότερο, στο χαρακτήρα του. Και ο χαρακτήρας του στρατιωτικού κινήματος του Σεπτεμβρίου καθορίστηκε ουσιαστικά από εκείνο που οι πρωταγωνιστές του- εκφράζοντας στο σημείο αυτό τις απόψεις της πλειοψηφίας του σώματος των αξιωματικών-θεώρησαν σαν βασικό λόγο της καταστροφής.⁹⁸ Έτσι, με αίτημα την αναζήτηση «προδοτών», η «επανάσταση του στρατού και του στόλου» αντιμετώπισε την ήττα και την ερμήνευσε με απολύτως παραδοσιακό τρόπο. Η δίκη, η καταδίκη και η εκτέλεση, τελικώς (28 Νοεμβρίου), «των έξι» ηγετικών στελεχών, πολιτικών και στρατιωτικών, του κωνσταντινισμού- Δ.Γούναρη, Π.Πρωτοπαπαδάκη, Γ.Μπαλταζή, Ν Θεοτόκη, Ν Στράτου και του στρατηγού Γ. Χατζανέστη- με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας», συνέβαλε στο να ηρεμήσουν κάπως τα πνεύματα.⁹⁹ Ταυτόχρονα, λίγο νωρίτερα, στις 11 Οκτωβρίου του 1922, χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας, υπογράφεται ανάμεσα στην Τουρκία και τις Μεγάλες Δυνάμεις η ανακωχή των Μουδανιών, σύμφωνα με τους όρους της οποίας η Τουρκία έπαιρνε την Ανατολική Θράκη και ο ελληνικός στρατός έπρεπε να την εκκενώσει σε 15 μέρες καθώς και όλος ο ελληνικός της πληθυσμός. Τα

⁹⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 251.

⁹⁷ M. Smith., ό.π., σ. 540-541.

⁹⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 252-253.

⁹⁹ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 301-302.

συμμαχικά στρατεύματα που ήταν στην περιοχή των Στενών, θα έμεναν στη θέση τους μέχρι την τελική σύναψη της τελικής συνθήκης.¹⁰⁰

Δ. Η Συνθήκη της Λωζάννης.

Η Συνδιάσκεψη εγκαινίασε τις εργασίες της στις 20 Νοεμβρίου του 1922 στη Λωζάννη και, ειδικώς κατά την πρώτη φάση της, το αποτέλεσμα ευνοούσε την Ελλάδα, που πέτυχε απολύτως ικανοποιητική-δεδομένων των συνθηκών-ρύθμιση του ζητήματος της δυτικής Θράκης: Η τουρκική απαίτηση διεξαγωγής τοπικού δημοψηφίσματος απορρίφθηκε, ενώ οι αποστρατικοποιημένες ζώνες κατά μήκος του Έβρου, που έγιναν δεκτές από όλους σχεδόν τους συνέδρους, έλυναν και το πρόβλημα της, προβλεπόμενης από τη Συνθήκη του Neuilly, ασφαλούς εξόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, μέσω δυτικής Θράκης, χωρίς την αφαίρεση της ελληνικής κυριαρχίας από τον ειδικό για την έξοδο αυτή διάδρομο, την οποία ματαίως επέμενε να ζητά η κυβέρνηση της Σόφιας.¹⁰¹ Ευνοϊκή για την Αθήνα, πάντοτε εν σχέσει προς τους ισχύοντες συσχετισμούς, υπήρξε και η λύση που δόθηκε στο εκκρεμές, από τους Βαλκανικούς πολέμους, ζήτημα της οριστικοποίησης του καθεστώτος των νησιών του ανατολικού Αιγαίου. Η Ιταλία, όπως ήταν αναμενόμενο, δε δέχθηκε να συζητηθούν τα Δωδεκάνησα στη Λωζάννη, αλλά το κεντρικό νησιωτικό συγκρότημα κατοχυρώθηκε στην Ελλάδα χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, και μάλιστα με μέτρα αποστρατικοποίησης πολύ λιγότερο αυστηρά από εκείνα που επιθυμούσε να επιβάλει η κεμαλική αντιπροσωπεία. Στο βορειοανατολικό Αιγαίο, οι Δυνάμεις εξασφάλισαν για την Ελλάδα και τα τέσσερα μεγάλα νησιά-Λήμνος, Σαμοθράκη, Ίμβρος, Τένεδος -, αλλά στη συνέχεια αποφάσισαν να παραχωρήσουν τα δυο τελευταία στην Τουρκία –κατά την τελική προσπάθεια που έγινε να δεχθεί η Άγκυρα το σύνολο της Συνθήκης (Ιανουάριος 1923)-, υπό τον όρο ότι θα ίσχυε εκεί «ειδικό καθεστώς τοπικής αυτοδιοίκησης» για τον, σχεδόν αποκλειστικός, ελληνικό πληθυσμό τους `όρος που ποτέ δεν τηρήθηκε. Εντούτοις, η Συνθήκη ήταν τραγική για τους άνω ενός εκατομμυρίου πρόσφυγες και τις περιουσίες τους με βάση τη Συμφωνία της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών που υπογράφηκε στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου του 1923 και που έπρεπε να εγκαταλείψουν οριστικώς

¹⁰⁰ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 187.

¹⁰¹ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 306.

την πατρίδα τους . Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης και οι έλληνες ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου.¹⁰²

Η Συνδιάσκεψη, ωστόσο δεν είχε ως μόνο, ή κύριο, αντικείμενο της ελληνοτουρκικές διαφορές, αλλά και την αντικατάσταση του συνόλου τη Συνθήκης των Σεβρών. Την επαναδιαπραγμάτευση δηλαδή των εκκρεμών-μετά τη μη επικύρωση της συνθήκης αυτής-ζητημάτων μεταξύ των δυτικών, αλλά και αρκετών «ουδετέρων», Δυνάμεων και της Νέας Τουρκίας. Ζητημάτων εξαιρετικά σοβαρών όσο και περίπλοκων, όπως ήταν το καθεστώς των Στενών, η τύχη των «κουρδικών περιοχών» της τέως Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το πετρελαιοφόρο τμήμα των οποίων το διεκδικούσε το Ιράκ (δηλαδή το Λονδίνο), οι υπό κατάργηση Διομολογήσεις ή ο επιμερισμός του Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους. Παρά την ισχυρή βρετανική πίεση προς την κεμαλική αντιπροσωπεία, η Άγκυρα δεν αποδέχθηκε τους όρους της ειρήνης που είχαν διαμορφωθεί από την Entente μετά από δυο και πλέον μήνες εξαντλητικών συζητήσεων, και οι διαπραγματεύσεις της Λωζάννης τερματίστηκαν, χωρίς να επιτευχθεί το ποθητό για τους Συμμάχους αποτέλεσμα, στις 4 Φεβρουαρίου του 1923. Ωστόσο, η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης επανέλαβε τις εργασίες της στις 23 Απριλίου και στις 24 Ιουλίου του 1923 υπογράφηκε η τελική Συνθήκη Ειρήνης.¹⁰³

Σε γενικότερα πάντως πλαίσια, η Συνθήκη της Λωζάννης διέφερε ριζικά από εκείνη των Σεβρών. Πρώτα από όλα ήταν καρπός διαπραγματεύσεων και όχι απλής επιβολής της θέλησης της Entente πάνω στην τότε οθωμανική αυτοκρατορία, όπως συνέβη στην περίπτωση της Συνθήκης των Σεβρών. Η Συνθήκη της Λωζάννης δεν κατέλυε την εθνική ανεξαρτησία της Τουρκίας, αλλά αντίθετα την αναγνώριζε πανηγυρικά ενώ ταυτόχρονα δεν αποτελούσε μέρος του συστήματος της Ειρήνης των Βερσαλλιών αλλά ήταν ανεξάρτητη από αυτό και ερχόταν σε βαθιά αντίθεση μαζί του. Η Τουρκία απόσπασε την Συνθήκη της Λωζάννης κάνοντας σοβαρές υποχωρήσεις σε μια σειρά προβλήματα, όπως στο ζήτημα των Στενών και της Μοσούλης. Παρ' όλα αυτά η Συνθήκη της Λωζάννης αποτελεί ένα μεγάλο σταθμό στην αντιαποικιακή πάλη των λαών στην Εγγύς Ανατολή. Αποτελέσει την αρχή της διάλυσης του αποικιακού συστήματος στην περιοχή αυτή ενώ αναμφισβήτητα η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η τυπική έστω αναγνώριση του

¹⁰² Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 307-308.

¹⁰³ Γ.Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 309-313.

δικαιώματος της κρατικής αυτοτέλειας των λαών της αραβικής Ανατολής και η κατάργηση των διομολογήσεων στην Τουρκία, είναι γεγονότα που αποτελούν θετικά στοιχεία στο πνεύμα της Συνθήκης της Λωζάννης.¹⁰⁴

Συνοψίζοντας, όλα όσα προαναφέρθηκαν, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η καταστροφή του 1992, η οποία οδήγησε στον ξεριζωμό του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και μεταμόρφωσε το σύγχρονο ελληνικό κράτος, οφειλόταν κυρίως σε τρεις βασικούς λόγους. Το ελληνικό κράτος και η ελληνική οικονομία ήταν πολύ αδύναμοι για να αναλάβουν ένα τέτοιο επιχείρημα ενώ συγχρόνως ο γεωγραφικός και ο εθνογραφικός παράγοντας ήταν εναντίον της Ελλάδας. Παράλληλα, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε, με την μερική εξαίρεση της Αγγλίας, η απροθυμία των Συμμάχων της Ελλάδας να τη βοηθήσουν σε αυτό της το εγχείρημα ενώ η ίδια ανέλαβε ένα έργο πέρα από τις δυνάμεις της γιατί υποτίμησε τις δυνάμεις που είχαν συνταχθεί εναντίον της ενώ αντιθέτως υπερεκτίμησε εκείνες που συμμαχούσαν μαζί της.¹⁰⁵ Η Διδώ Σωτηρίου, ενδεχομένως πιο συναισθηματικά φορτισμένη λόγω της προσωπικής της προσφυγικής εμπειρίας, αναφέρει πως η εκστρατεία στη Μικρά Ασία ήταν μια παγίδα και η συμφορά που ακολούθησε μια συνέπεια του ανταγωνισμού των Μεγάλων Συμμάχων Δυνάμεων για την παγκόσμια ηγεμονία, το ξαναμοίρασμα του αποικιακού πλούτου και κυρίως μια φάση της διαμάχης στο στρατόπεδο των μονοπωλιακών συγκροτημάτων για την εξασφάλιση των πετρελαίων της Μέσης Ανατολής.¹⁰⁶ Ταυτόχρονα, ο μικρασιατικός πόλεμος είχε μεγάλο κόστος σε ανθρώπινα θύματα, αμάχους και στρατευμένους. Ο ελληνικός στρατός είχε 23.000 περίπου νεκρούς και 50.000 τραυματίες, περισσότερους από όλους τους πολέμους της περιόδου 1897-1918 μαζί. Αυτό όμως που άφησε πιο έντονα ίχνη στην ελληνική κοινωνία ήταν ο αριθμός των εξαφανισθέντων αφού περισσότεροι από 18.000 εξαφανίστηκαν στα μικρασιατικά μέτωπα. Αναντίρρητα, η ιδέα της αιχμαλωσίας στα χέρια των Τούρκων που στα μετόπισθεν ταυτιζόταν με τους άτακτους και τη σκληρότητα τους ή του χαμού σε άγνωστες, αφιλόξενες γωνίες της Ανατολής – ήταν μια πρωτόγονη εμπειρία για την ελληνική κοινωνία και σφράγισε τις μνήμες αυτού του πολέμου.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 211.

¹⁰⁵ Μ. Smith, ό.π., σ. 25-26.

¹⁰⁶ Διδώ Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα, Κέδρος, 1975, σ. 12.

¹⁰⁷ Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», ό.π., σ. 186.

3. Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής.

Η Μικρασιατική Καταστροφή, όπως ήταν αναμενόμενο, είχε πολλαπλές επιπτώσεις και στην ίδια την ελληνική κοινωνία η οποία, αν και δεν ήταν προετοιμασμένη να δεχθεί τον προσφυγικό ελληνισμό, έπρεπε στην αρχή να αντιμετωπίσει, έστω και στοιχειωδώς, τις πρώτες ανάγκες των προσφύγων (σίτιση, στέγαση, ιατρική περίθαλψη), και στη συνέχεια να ασχοληθεί πιο εμπεριστατωμένα και πιο οργανωμένα με διάφορα μείζονα προβλήματα αυτών, όπως ήταν το πρόβλημα της στέγασης. Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να λάβουμε υπό όψη μας πως αναφερόμαστε για μια μικρή χώρα με πληθυσμό περίπου 5 εκατομμύρια που χωρίς να έχει προβεί σε κάποιες σχετικές διαδικασίες προετοιμασίας, αναγκάζεται να δεχθεί 1.400.000. πρόσφυγες.¹⁰⁸ Όταν συνέβη, με άλλα λόγια, η καταστροφή, η Ελλάδα ήδη εξαντλημένη από την αδιάκοπη στρατιωτική προσπάθεια δέκα ετών και από διαρκείας εσωτερικές δυσκολίες, βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα τεράστιο πρόβλημα: μια χώρα των πεντέμισι εκατομμυρίων κατοίκων έπρεπε να στεγάσει, να θρέψει και να φιλοξενήσει μόνιμα περίπου ενάμισι εκατομμύριο Ελλήνων από τη Μικρά Ασία.¹⁰⁹

Το πρόβλημα της στέγασης αναγνωριζόταν ως ένα από το πιο επείγοντα, καθώς οι πόλεις ήταν πλημμυρισμένες από πρόσφυγες που είχαν βρει προσωρινό καταφύγιο σε σχολεία, θέατρα, στρατόπεδα, αποθήκες. Η κατάσταση αυτή, που απειλούσε να διογκώσει την κοινωνική ένταση, ανάγκασε το κράτος να δραστηριοποιηθεί. Το μέτρο της επίταξης των κενών ακινήτων, το οποίο νομοθετεί η επαναστατική κυβέρνηση, αποδεικνύεται ανεπαρκές και η πολιτεία αποφασίζει, στις 3 Νοεμβρίου του 1922, την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π), το οποίο, παράλληλα με το Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, αναλαμβάνει την κατασκευή οικημάτων για τη στέγαση των προσφύγων. Το μεγαλύτερο μέρος, όμως των ανθρώπων αυτών στεγάζεται με δικά του μέσα και όσοι δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα για κάτι τέτοια αξιοποιούν το δυναμισμό και την εφευρετικότητα τους. Παράγκες από ευτελή υλικά, σανίδες και τενεκέδες, ξεφυτρώνουν σε δρόμους και πλατείες, στις άκρες των πόλεων, δίπλα στις εργατικές κατοικίες, γύρω και μέσα στους συνοικισμούς που κατασκευάζουν οι κρατικοί

¹⁰⁸ *Κοινωνία των Εθνών. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997, σ. 9.

¹⁰⁹ *ΚτΕ*, ό.π., σ. 12.

φορείς. Το Τ.Π.Π διαλύεται το Μάιο του 1925 χωρίς βέβαια, να έχουν εκλείψει οι λόγοι δημιουργίας του. Απλώς, ήδη από το 1923, τα καθήκοντα του έχει επωμιστεί ένας νέος οργανισμός, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Τα χρόνια λειτουργίας του Ταμείου μπορούν να θεωρηθούν ως η πρώτη περίοδος της κρατικής πολιτικής στην αντιμετώπιση του προβλήματος, ιδιαίτερα όσον αφορά τον τομέα της στέγασης. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι τα περισσότερα οικήματα που κατασκεύασε το Ταμείο δεν ήταν παρά ξύλινα παραπήγματα με στέγη από πισσόχαρτο, που έγιναν πρόχειρα κάτω από την πίεση της επείγουσας ανάγκης, πρέπει να επισημάνουμε τη συμβολή του στην στέγαση χιλιάδων ανθρώπων σε όλη την Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τους συνοικισμούς της Κοκκινιάς, Καισαριανής, Βύρωνα και Νέας Ιωνίας.¹¹⁰

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ήταν ένας αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση και η αποστολή της ήταν να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες παραγωγική απασχόληση αγροτικής ή άλλης φύσης, χρησιμοποιώντας τη γη που η ελληνική κυβέρνηση της παραχώρησε, καθώς και τα σχετικά κεφάλαια Σε γενικότερο πλαίσιο οι υπηρεσίες της Επιτροπής κατανέμονταν σε τρεις κεντρικές Διευθύνσεις: οικονομική, αστική και αγροτική. Το πρώτο από αυτά τα τμήματα απαρτιζόταν από υπαλλήλους και λογιστές της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, που είχε διαθέσει το πιστωτικό της ίδρυμα στην υπηρεσία της Επιτροπής και του προσωπικού της ενώ το αστικό τμήμα είχε τους δικούς του υπαλλήλους και προσωπικό, βοηθούμενους από ένα μικρό αριθμό εργαζομένων που το Υπουργείο Αρωγής έθεσε στη διάθεση της Επιτροπής. Το προσωπικό του αγροτικού τμήματος ήταν διορισμένο εν μέρει από την Επιτροπή και εν μέρει από το Υπουργείο Γεωργίας.¹¹¹ Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων έριξε το βάρος της στην αγροτική αποκατάσταση που μπορούσε να πραγματοποιηθεί γρηγορότερα και οικονομικότερα από ότι η αστική, χωρίς μάλιστα να προϋποθέτει τον επαναπροσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας, η οποία βασιζόταν ανέκαθεν στη γεωργική παραγωγή. Η αγροτικού τύπου αποκατάσταση περιλάμβανε την παραχώρηση γεωργικού κλήρου και κατοικίας, τον εφοδιασμό των αγροτών με ζώα, σπόρους, δένδρα, λιπάσματα, εργαλεία κλπ. και την παροχή ανάλογου χρηματικού ποσού για τη συντήρηση της οικογένειας ως την πρώτη σοδειά.¹¹²

¹¹⁰ Γ.Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 17-18.

¹¹¹ ΚτΕ, ό.π., σ. 18-19.

¹¹² Γ. Γιαννούλοπουλος, ό.π., σ. 18-20.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι πρόσφυγες έφθασαν στην Ελλάδα ανακατεμένοι και διασκορπίστηκαν σε όλη την επικράτεια χωρίς καμιά ομοιογένεια ενώ κατά τη διαδικασία της εγκατάστασης καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε οι ομάδες να φτιαχτούν από ανθρώπους της ίδιας προέλευσης. Μόνο λίγες κοινότητες κατάφεραν να αποκτήσουν ομοιογένεια και να επανασυσταθούν όπως στις χαμένες πατρίδες. Έτσι, οι περισσότερες εγκαταστάσεις περιλάμβαναν πρόσφυγες διαφορετικής προέλευσης με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται η επιθυμητή διάχυση του πληθυσμού, χωρίς όμως να αποφεύγονται και οι μεταξύ τους συγκρούσεις και αντιπαλότητες. Μόλις έφτανε η ομάδα στον τόπο προορισμού, οι εκπρόσωποι της αποδέχονταν την παραλαβή της γης και υπογραφόταν σχετικό πρακτικό από αυτούς και τον εκπρόσωπο της κυβέρνησης. Η παραλαβή γινόταν χωρίς τοπογράφηση και τα σύνορα σημειώνονταν κατά προσέγγιση ενώ ταυτόχρονα το μέγεθος του τμήματος της γης που διανεμόταν σε κάθε οικογένεια, εξαρτιόταν βεβαίως από τη συνολική έκταση και καθοριζόταν από τις Υπηρεσίες με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζει η οικογένεια τα προς το ζην καθώς και τα μέσα για να εξοφλήσει τα χρέη της. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα πως πολλοί πρόσφυγες, πιστεύοντας ότι μπορούν να καταφέρουν να καλλιεργήσουν περισσότερη γη και έτσι να αυξήσουν τα έσοδα τους, νοίκιαζαν κτήματα από ντόπιους αγρότες, όπως συνέβαινε κυρίως στη δυτική Θράκη.¹¹³

Παράλληλα, σε ό,τι αφορά την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, σημειώνουμε πως η Επιτροπή δε χρειάστηκε να χτίσει σπίτια για όλους τους αγρότες πρόσφυγες αφού το ελληνικό κράτος παραχώρησε στην Επιτροπή όλα τα αγροτικά σπίτια που ανήκαν στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς. Τα σπίτια όμως αυτά, που ήταν κακά σχεδιασμένα, πολλές φορές άσχημα χτισμένα και γενικά ανθυγιεινά, υπέστησαν σημαντικές ζημιές κατά την περίοδο της ανταλλαγής, δεδομένου ότι οι παλιοί τους ιδιοκτήτες στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν πουλήσει ή είχαν καταστρέψει τις πόρτες και τα παράθυρα. Η κατασκευή, επίσης, των νέων κατοικιών γινόταν είτε με ανάθεση σε εργολάβους είτε με τη χρησιμοποίηση του προσφυγικού εργατικού δυναμικού υπό την καθοδήγηση των υπηρεσιών της Επιτροπής.¹¹⁴ Ωστόσο,

¹¹³ ΚτΕ, ό.π., σ. 44-50.

¹¹⁴ ΚτΕ, ό.π., σ. 65-67.

Σε γενικότερα πλαίσια αναφέρεται πως το σπίτι, πέρα από τη στενή ερμηνεία της στέγασης, της ασφάλειας και της προστασίας, σήμαινε, στην αρχική τουλάχιστον φάση της αποκατάστασης, την πρώτη ευκαιρία φυσιολογικής ζωής για τους πρόσφυγες ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε το βασικό παράγοντα της προσαρμογής στο νέο τους περιβάλλον και το κέντρο του κοινωνικού και συμβολικού τους κόσμου. (Renee Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Clarendon Press-Oxford, 1989, σ. 106.).

αξιοσημείωτο είναι γενικότερα πως η εγκατάσταση τόσο μεγάλου αριθμού γεωργών και η αύξηση της καλλιεργούμενης γης οδήγησε, όπως ήταν φυσικό, στη μείωση των βοσκοτόπων. Το γεγονός αυτό είχε κάποιες επιπτώσεις στην εκτροφή μεγάλων ζώων αλλά κυρίως έπληξε τη νομαδική κτηνοτροφία.¹¹⁵ Ταυτόχρονα, παρά τις αρχικές της επιφυλάξεις της, η Επιτροπή από τις αρχές ήδη του 1924 δραστηριοποιείται και στον τομέα της αστικής αποκατάστασης. Στην Επιτροπή παραχωρούνται εκτάσεις, που θα διατεθούν για την οικοδόμηση συνοικισμών, και περιέρχονται στην κυριότητα της τα σπίτια που είχαν κατασκευαστεί από το Ταμείο. Η Ε.Α.Π. εγκαταλείπει τις προσωρινές λύσεις της προηγούμενης περιόδου και υιοθετεί πολιτική οριστικής αποκατάστασης που αποτελεί προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη των προσφύγων. Οι προσπάθειες της όμως περιορίζονται στο συγκεκριμένο τομέα, καθώς δε διαθέτει ούτε τους πόρους ούτε την οργάνωση ώστε να τους προμηθεύσει τα μέσα για να δημιουργήσουν τους δικούς τους πόρους ζωής. Το ίδιο συμβαίνει και με τα απαραίτητα έργα υποδομής και κοινής ωφέλειας, των οποίων την αναγκαιότητα επισημαίνει η Ε.Α.Π., αλλά σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις επεκτείνει τη φροντίδα της και σε αυτούς τους τομείς. Η Ε.Α.Π., παράλληλα, παρεμβαίνει και στον τομέα της υγείας ήδη από το 1925, όταν ιδρύει την υγειονομικής της υπηρεσία. Κατασκευάζει σε όλη τη χώρα κτήρια για ιατρικούς σταθμούς, τα οποία παραχωρεί με ενοίκιο στην κρατική υγειονομική υπηρεσία ή τον Ερυθρό Σταυρό, ενώ αρκετοί από τους σταθμούς αυτούς μένουν στη διάθεση της Επιτροπής και λειτουργούν με δική της ευθύνη.¹¹⁶

Κεντρικό ζήτημα του «προσφυγικού» αποτέλεσε ασφαλώς το πολύπλοκο και ακανθώδες θέμα των αποζημιώσεων. Η σύμβαση περί ανταλλαγής των πληθυσμών προέβλεπε την εις το ακέραιο αποζημίωση των προσφύγων, ορίζοντας ότι ο «μετανάστης» έπρεπε να λάβει, στη χώρα εγκατάστασης του, περιουσία «ίσης αξίας και της αυτής φύσεως» με αυτήν που εγκατέλειψε. Την εκτίμηση της αξίας των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιοχών ανέλαβε εντεκαμελής (τέσσερα μέλη από κάθε μια από τις ενδιαφερόμενες χώρες και τρία μέλη εκλεγμένα από την Κοινωνία των Εθνών.) Μικτή Επιτροπή. Αν μετά την ολοκλήρωση του έργου της Επιτροπής προέκυπτε χρεωστικό υπόλοιπο σε βάρος της μιας από τις δυο χώρες, αυτή αναλάμβανε την υποχρέωση καταβολής του. Με την πάροδο όμως του χρόνου η ολοκλήρωση του έργου της Μικτής Επιτροπής, φαίνεται όλο και πιο απίθανη, λόγω

¹¹⁵ ΚτΕ, ό.π., σ. 61.

¹¹⁶ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 18-21 .

των αντικειμενικών δυσκολιών αλλά και της υπονόμησης του από την τουρκική πλευρά. Το 1930 είναι ορόσημο για το προσφυγικό πρόβλημα, αφού είναι η χρονιά που διαλύεται η Ε.Α.Π., που θεωρείται ότι είχε ολοκληρώσει το έργο της, και ταυτόχρονα σβήνει το όνειρο της πλήρους αποζημίωσης.¹¹⁷

Η ένταξη των προσφύγων, παράλληλα, στις διάφορες ελληνικές πόλεις και κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, που ήταν τα σημαντικότερα κέντρα στην διαδικασία αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού,¹¹⁸ επηρεάζει την πολεοδομική τους επέκταση και συμβάλει καταλυτικά στην αναδιαμόρφωση τόσο του αστικού όσο και του αγροτικού χώρου. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, ειδικότερα, η έλευση των προσφύγων του 1922 αποτέλεσε σταθμό για την εξέλιξη της πόλης και του χώρου της. Οι ανακατατάξεις από την προσφυγική πλημμυρίδα, που καταγράφεται σε όλον τον ελληνικό χώρο την εποχή εκείνη, προσλαμβάνουν ιδιαίτερη ένταση στη Θεσσαλονίκη καθώς συνδυάζονται με τη μεταβολή του ιδιότυπου πολυεθνικού χαρακτήρα της, την αναδιάρθρωση του παραδοσιακού ιστορικού της κέντρου μετά την πυρκαγιά του 1917, την απώλεια της βαλκανικής ενδοχώρας της και τον επαναπροσανατολισμό της οικονομικής λειτουργίας της πόλης μέσα στη νέα εθνική επικράτεια. Με την εγκατάσταση των προσφύγων, την ανταλλαγή των μουσουλμάνων και τη βαθμιαία αναχώρηση σημαντικού αριθμού των Εβραίων κατοίκων της, κυρίως μετά το 1917, η πολύ-εθνική και πολύ-πολιτισμική Θεσσαλονίκη έφτασε σε μια πρωτόγνωρη ομοιογένεια του πληθυσμού της, η οποία σηματοδότησε και το τέλος του κοσμοπολίτικου παρελθόν της. Παράλληλα, βίωσε τη σαφή και έντονη κοινωνική διαίρεση του χώρου της, καθώς οι αρτισύστατοι συνοικισμοί των δυτικών και ανατολικών επεκτάσεων, προσφυγικοί και εβραϊκοί, μετεξελίχθησαν γρήγορα σε εργατικές και λαϊκές κοινότητες, που τροφοδότησαν με άφθονα εργατικά χέρια τη βιομηχανία και την αγορά της πόλης. Αποτέλεσμα, η τελική μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης από την εθνοτικά οργανωμένη στην κοινωνικά διαστρωματωμένη πόλη.¹¹⁹

Εξίσου σημαντικό, όπως προαναφέρθηκε, είναι και η δημιουργία διαφόρων συνοικισμών, σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, στους οποίους κατέφυγε ο

¹¹⁷ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 21-23.

¹¹⁸ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 156.

¹¹⁹ Βίλμα Χασταόγλου «Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930» στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 315-334.

ξεριζωμένος ελληνισμός φέρνοντας τον πολιτισμό του ενώ πολλά τοπωνύμια τόσο στην Αθήνα, όσο και σε ολόκληρη την Ελλάδα, όπως Νέα Ιωνία, Νέα Σμύρνη, Νέα Μάκρη, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Αγχίαλος, Νέα Βίλια, Νέα Έφεσος, Νέα Μουδανιά, Νέα Μαινεμένη, θυμίζουν τους τόπους καταφυγής του μικρασιατικού ελληνισμού.¹²⁰ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να σημειώσουμε πως οι άνθρωποι αυτοί προσπαθούν να δημιουργήσουν από την αρχή τη ζωή τους και παράλληλα να συγκροτήσουν τη νέα τους ταυτότητα με βάση πάντα τις ατομικές και συλλογικές τους μνήμες, γεφυρώνοντας με αυτό τον τρόπο το παρελθόν με το μέλλον τους.¹²¹ Στη συλλογική μνήμη των προσφύγων, εκτός φυσικά από την αγάπη και τη νοσταλγία για τις ιδιαίτερες πατρίδες τους, δεσπόζουσα θέση κατείχε και το έντονο θρησκευτικό αίσθημα που διαδραμάτιζε πρωτεύοντα ρόλο τόσο στην προηγούμενη όσο και στην τωρινή ζωή τους.¹²² Μέσα λοιπόν από αυτούς τους συνοικισμούς όσο και από τα υπόλοιπα μέρη όπου εγκαθίστανται οι πρόσφυγες, προσπαθούν να δημιουργήσουν, όσο είναι δυνατό, καλύτερες συνθήκες διαβίωσης ενώ ταυτόχρονα, αν και έχουν διαπιστωθεί και αντίθετες περιπτώσεις, συμβάλουν στην ανάπτυξη της χώρας, κυρίως όσον αφορά τους δυο βασικούς τομείς της παραγωγής, τη γεωργία και τη βιομηχανία.¹²³ Κάτω από την πίεση της επείγουσας προσφυγικής αποκατάστασης, δόθηκε ριζική λύση στο ζήτημα της απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων και τέθηκαν οι βάσεις ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν, ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη, καθώς οι πρόσφυγες αξιοποίησαν χέρσες εκτάσεις και εκμεταλλεύτηκαν τα μεγάλα αντιπλημμυρικά και

¹²⁰ Σπύρος Τζόκας «Εγκατάσταση προσφύγων στην Καισαριανή» στο : *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονπόλεις στην Ελλάδα. (11και 12 Απριλίου)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 120.

¹²¹ R.Hirschon, ό.π., σ. 15-17.

¹²² R.Hirschon, ό.π., σ. 22.

¹²³ Μαργαρίτα Δρίτσα «Το πρόγραμμα εθνικής ανάπτυξης της Ελλάδας και οι πρόσφυγες του 1922» στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονπόλεις στην Ελλάδα. (11και 12 Απριλίου)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 217.

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως στον συνοικισμό της Νέας Ιωνίας αναπτύσσεται η ταπητουργία όπου ήταν ουσιαστικά κλάδος άγνωστος στην Ελλάδα πριν από τον ερχομό των προσφύγων αλλά η καλλιέργεια της στην Ελλάδα αποτέλεσε μια ελπιδοφόρα πλευρά του προσφυγικού προβλήματος και έδειξε από την αρχή ότι οι πρόσφυγες με την εργατικότητα, τις νέες ιδέες, την εμπειρία τους στις εμπορικές συναλλαγές και την τραπεζική πίστη που τους διέκρινε, ήταν προορισμένοι να αποτελέσουν ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της χώρας. (Όλγα Βογιατζόγλου «Βιομηχανική Εγκατάσταση στη Νέα Ιωνία» στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονπόλεις στην Ελλάδα. (11και 12 Απριλίου)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 149.).

αποξηραντικά έργα, που έγιναν κυρίως στο διάστημα 1928-1932. Η αγροτική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε και αναδιαρθρώθηκε.¹²⁴

Παράλληλα, η Μικρασιατική Καταστροφή δημιούργησε για πρώτη φορά τις προϋποθέσεις για τον σχηματισμό εργατικού δυναμικού στις πόλεις –ενός δυναμικού στερημένου από τα μέσα επιβίωσης και αποκομμένου από τις ρίζες του (εργατική δύναμη χωρίς αγροτικούς δεσμούς και δυνατότητες επανάκαμψης στο χωριό). Όμως η πολιτική αυτή συγκυρία δεν ήταν δυνατό να επιδράσει από μόνη της καταλυτικά στις υπάρχουσες παραγωγικές δομές, στο βαθμό μάλιστα που εξέλειπαν οι οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί αλλά και η πολιτική βούληση που θα υποχρέωναν τους πρόσφυγες να μετατραπούν σε βιομηχανικούς εργάτες. Κατά συνέπεια, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις επιδίωξαν και εν πολλοίς πέτυχαν την επαγγελματική τους ανεξαρτησία, η οποία συνδυαζόταν με τη συγκυριακή απασχόληση των άλλων μελών της οικογένειας στην εξαρτημένη εργασία. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η επαγγελματική ένταξη της συγκεκριμένης κατηγορίας προσφύγων συνέβαλε στη διευρυμένη αναπαραγωγή των παραγωγικών σχημάτων και της δομής απασχόλησης που επικρατούσαν πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή.¹²⁵

Στα μέσα της δεκαετίας του 1920, ταυτόχρονα, οι ελπίδες για «απογείωση» της ελληνικής οικονομίας δεν ήταν αβάσιμες. Οι πρόσφυγες είχαν τονώσει την οικονομική δραστηριότητα. Στον αγροτικό τομέα εφάρμοζαν για πρώτη φορά την αμειψισπορά και την πολυκαλλιέργεια και εισήγαγαν νέα φυτά, δίνοντας το παράδειγμα στους συντηρητικούς Έλληνες αγρότες. Οι ρυθμοί της εκβιομηχάνισης επιταχύνονταν μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο: οι πρόσφυγες ενσωματώνονταν κυρίως στη βιομηχανία και την αναζωογονούσαν, με νέο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, καταναλωτική αγορά και επιχειρηματικές ικανότητες. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων συνειδητοποιούσε ότι είχε να αποκαταστήσει πληθυσμούς με αστική προέλαση αφού η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων προερχόταν από απασχολήσεις σχετικές με το εμπόριο, τη βιομηχανία και τα ελεύθερα επαγγέλματα. Έτσι, σε μεγάλο βαθμό, η εκβιομηχάνιση μπορεί να αποδοθεί στους πρόσφυγες όπου οι τέσσερις πρώτοι προσφυγικοί συνοικισμοί της Αθήνας και

¹²⁴ Γ.Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 26.

¹²⁵ Μιχάλης Ρηγίνος «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις» στο : *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα. (11 και 12 Απριλίου)*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 238.

του Πειραιά (Νέα Ιωνία, Βύρωνας, Καισαριανή, Κοκκινιά) εξελίχθησαν σε βιομηχανικές κοινότητες, χάρη στην πρωτοβουλία των προσφύγων και την πολιτική της Ε.Α.Π. Βέβαια, οφείλουμε να σημειώσουμε, πως πέρα από την είσοδο των προσφύγων, η ελληνική βιομηχανία ωφελήθηκε από μια σειρά ευνοϊκών συγκυριών, όπως οι πόλεμοι, η προστατευτική πολιτική, η υποτίμηση του νομίσματος.¹²⁶

Ωστόσο, στο σημείο αυτό, οφείλουμε να αναφέρουμε και την άποψη του Κώστα Κωστή ο οποίος, αντιθέτως, σημειώνει πως, στην πραγματικότητα, δεν ήταν τόσο καταλυτική η δράση των προσφύγων στο χώρο της βιομηχανίας. Η ελληνική βιομηχανία στο διάστημα 1923-1932, δηλαδή μέχρι το τέλος της μεγάλης κρίσης, δεν κατέγραψε καμιά ιδιαίτερη επίδοση που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σταθμός σε μια πλέον μακρόχρονη ιστορία ενώ αντιθέτως οι ρυθμοί της υπήρξαν αργοί και ανεπαρκείς για να μπορέσει να γίνει λόγος για μια τομή. Επιπλέον, τα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου από το 1923 και μετά διευρύνονται σε έκταση που πολλά χρόνια είχε να γνωρίσει η ελληνική οικονομία, υποδεικνύοντας ότι, στα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, η μεγέθυνση της αγοράς ικανοποιήθηκε μέσω της εξωτερικής προσφοράς και μόνο σε περιορισμένη έκταση τροφοδοτήθηκε από την εγχώρια παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με τον Κωστή, η Ελλάδα του μεσοπολέμου είναι φτωχότερη, και μάλιστα κατά πολύ, από εκείνη που ετοίμασε και πραγματοποίησε τους Βαλκανικούς πολέμους και πιθανώς και τη μικρασιατική εκστρατεία αλλά, ωστόσο, οι ανάγκες είναι πολύ μεγαλύτερες και ο πληθυσμός σαφώς υψηλότερος. Όταν η βιομηχανία θα αρχίσει να κινείται με ταχύτερους ρυθμούς, και αυτό θα συμβεί μετά το 1931, τότε το αίτιο δεν θα πρέπει να αναζητηθεί στο επιχειρηματικό πνεύμα των προσφύγων ή στη φθίνια της εργατικής δύναμης που προσφέρουν. Η πολιτική της αυτάρκειας που υιοθετεί και η Ελλάδα μετά την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος, καθώς επίσης και οι ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες για τη βιομηχανία που δημιουργούνται με βάση την οικονομική πολιτική του ελληνικού κράτους – η υποκατάσταση των εισαγωγών και ο ελεγχόμενος πληθωρισμός σε συνάρτηση με την επιλεκτική πολιτική χρηματοδότησης της βιομηχανίας προσφέρουν ιδανικές συνθήκες για την ανάπτυξη της- θα πρέπει να θεωρηθούν ως πολύ πιο σοβαρά κίνητρα για τους ταχείς ρυθμούς που ακολουθούν οι δείκτες της βιομηχανικής παραγωγής.¹²⁷

¹²⁶ Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 166-175.

¹²⁷ Κώστας Κωστής «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης : Οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 9, Αθήνα, 1992, σ. 37-39.

Πάντως, σε γενικότερο πλαίσιο αναφοράς παρατηρούμε πως η έλευση του μικρασιατικού πληθυσμού ανακατανέμει και αναδιοργανώνει τον ελληνικό χώρο και κυρίως τον αστικό, ενώ ταυτόχρονα δεν πρέπει να ξεχνάμε και την προσφορά τους στον πνευματικό χώρο αφού για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Θράκης η παιδεία ήταν όρος εθνικής ύπαρξης. Το εκτεταμένο σχολικό δίκτυο, αλλά και η λειτουργία φημισμένων ιδρυμάτων, όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Πόλη, η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, δίνουν το μέτρο της πνευματικής τους ανάπτυξης. Παράλληλα, η οικονομική ευμάρεια και ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας των μεγάλων αστικών κέντρων συντείνουν στη διαμόρφωση αξιολογής πνευματικής ζωής. Έτσι, ως φορείς φιλελεύθερων αντιλήψεων και πολιτιστικών αξιών, οι πρόσφυγες αναδεικνύουν πλήθος σημαντικών προσωπικοτήτων σε όλους τους τομείς της πνευματικής δημιουργίας και τέχνης.¹²⁸

Εν κατακλείδι, είναι αναμφισβήτητο πως η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά και ταυτόχρονα «τραυματικά» γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας αλλά παράλληλα αξιοσημείωτη είναι στο σημείο αυτό και η άποψη του Γιώργου Μαργαρίτη, που προσεγγίζει τις επιπτώσεις της από μια διαφορετική οπτική. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως *«μπορεί οι Έλληνες να έπρεπε να συμβιβαστούν με τον τόπο που τους κληροδότησε τελικά η ιστορία, με μια χώρα που δεν ήταν φυσικά τόσο μεγάλη όσο οι προηγούμενες μυθοπλασίες απαιτούσαν αλλά ήταν μια χώρα πραγματική, συγκεκριμένη, όπου μέσα σε αυτήν έπρεπε πλέον να χτίσουν-φυσικά όχι αδιάκοπα- την ταυτότητα και την ευημερία του.»*¹²⁹ Όταν ολοκληρώθηκε, με άλλα λόγια, στα 1925 η ανταλλαγή των πληθυσμών και έσβησε οριστικά κάθε όνειρο επιστροφής στις «χαμένες πατρίδες», ξεκίνησε η προσπάθεια να ριζώσουν οι πρόσφυγες στις νέες τους πατρίδες, και να συνυπάρξουν, παλαιοί και νέοι κάτοικοι, ενώ το ελληνικό κράτος άρχισε τη συγκρότηση του σε νέες, πάλι, βάσεις.¹³⁰ Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, μέσω της ανθρώπινης, εξαντλητικής προσπάθειας, η ζωή των ατόμων βελτιωνόταν αισθητά ενώ η διεθνής αρωγή, τα δάνεια και οι εισφορές, η

¹²⁸ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά πως στη Νέα Ιωνία, παράλληλα με την ανάπτυξη της ταπητουργίας, θα δημιουργηθούν διάφοροι πολιτιστικοί σύλλογοι και πολλοί πνευματικοί άνθρωποι θα ξεκινήσουν το έργο τους ή θα συνεχίσουν εκείνο που άρχισαν στη μικρασιατική πατρίδα τους, οργανώνοντας έτσι μίαν ισχυρή ομάδα, οδηγό και πηγή πνευματικής ζωής για την πόλη (Βάσος Βογιατζόγλου «Πνευματικοί Διαδρομή Μικρασιατών στη Νέα Ιωνία» στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 248.).

¹²⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «28 Οκτωβρίου 1940. Με το χαμόγελο στον πόλεμο», *Πολίτης* 93 (2001), σ. 24.

¹³⁰ Γ. Μαργαρίτης, «28 Οκτωβρίου...», ό.π., σ. 26.

Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και οι επιτροπές της Κοινωνίας των Εθνών ενίσχυσαν αποφασιστικά την όλη προσπάθεια. Έτσι, η πρόοδος είχε αρχίσει να έχει νόημα και μαζί της, σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, «ερχόταν η αυτοπεποίθηση, η βαθιά συνείδηση των δυνατοτήτων κάθε ξεχωριστού θύλακα της δεύτερης αυτής νεοελληνικής συγκρότησης, η αίσθηση ότι τα πάντα είναι δυνατά, μέσα από τη συλλογική προσπάθεια, στον πόλεμο, όπως και στην ειρήνη.»¹³¹

¹³¹ Γ. Μαργαρίτης, «28 Οκτωβρίου...», ό.π., σ. 25.

Μέρος II

Μορφολογία και αφηγηματικές τεχνικές.

Α. Προβληματική του είδους.

Κατά τη μελέτη της *Ιστορίας*, του *Νούμερου* και της *Αιολικής Γης*, προκύπτει άμεσα το ζήτημα της προβληματικής του είδους στο οποίο εντάσσονται τα συγκεκριμένα κείμενα. Τα τρία λογοτεχνικά έργα, αν και δεν ανήκουν στο χώρο της εκούσιας μαρτυρίας, μπορούν ωστόσο να χρησιμοποιηθούν ως ενδείξεις μιας βιογραφικής εξιστόρησης αλλά και μιας συγκεκριμένης ιστορικής αναπαράστασης, αφού εμπεριέχουν όχι μόνο έντονα ιστορικά συμφραζόμενα αλλά και εμφανή στοιχεία αυτοβιογραφικού λόγου. Στα συγκεκριμένα κείμενα παράλληλα, ιδωμένα από την οπτική της μαρτυρίας, δεν υπάρχει μια απλή καταγραφή ή απαρίθμηση συμβάντων αλλά ο συγγραφέας θέτει το «εγώ» ως πρωταγωνιστή μιας ιστορίας που διαστρωματώνεται με αρχή, μέση και τέλος, και με βασικό άξονα την προσωπική περιπέτεια του κεντρικού ήρωα.¹³² Μιλάμε, επομένως, για κείμενα που ο μεικτός ιστορικός και αυτοβιογραφικός τους χαρακτήρας, συνδυάζει την εξιστόρηση γεγονότων με παράλληλες αναφορές στην προσωπική ιστορία. Θα μπορούσε έτσι να υποστηριχθεί πως πρόκειται για «χρονικό», για μια μεικτή δηλαδή μορφή αυτοβιογραφικού και ιστοριογραφικού λόγου που έχει πλούσια παράδοση στη νεοελληνική γραμματεία.¹³³

Επώνυμοι ή ανώνυμοι αγωνιστές, αδόκιμοι αλλά και συχνά δόκιμοι συγγραφείς, επιλέγουν αυτή τη μορφή αφήγησης, όπως ακριβώς και οι παλιότεροι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία, ωθούμενοι από την επιθυμία να εκθέσουν γεγονότα, να καταγγείλουν και συχνά να απολογηθούν, ζητώντας ηθική δικαίωση. Το χρονικό, σε αυτή την εξελιγμένη μορφή του, είναι ουσιαστικά η κατεξοχήν μορφή της λογοτεχνικής εκούσιας μαρτυρίας ενώ πολλοί λογοτέχνες το επέλεξαν για να αφηγηθούν με αυτό τον τρόπο ιστορικά γεγονότα. Ωστόσο, στο σημείο αυτό, οφείλουμε να σημειώσουμε πως πρέπει να μελετώνται χωριστά εκείνα τα έργα της μυθοπλασίας που φέρνουν την ονομασία του «χρονικού»,

¹³² Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993, σ. 15.

¹³³ Φ. Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα.....*, ό.π., σ. 16-17.

επειδή οι συγγραφείς θέλουν να υπογραμμίσουν τον πραγματολογικό και όχι το μυθοπλαστικό χαρακτήρα της αφήγησης τους.¹³⁴ Χαρακτηριστικό είναι πάντως πως στα συγκεκριμένα κείμενα καθοριστική είναι η συμβολή του περικειμένου, όπου στην *Ιστορία*, μετά το τέλος της αφήγησης, δίνεται από τον ίδιο τον Δούκα μια περιγραφή της διαδικασίας συγγραφής της, ενώ στη δεύτερη έκδοση του *Νούμερου*, το καλοκαίρι του 1945, υπάρχει πρόλογος από τον ίδιο τον Βενέζη όπου χαρακτηρίζει το βιβλίο ως «το χρονικό μιας βασανισμένης στιγμής της Ελλάδας.»¹³⁵

Στα λογοτεχνικά έργα που μελετάμε, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, εντοπίζονται έντονες αυτοβιογραφικές προθέσεις και επομένως προκύπτει εύλογα το ερώτημα αν αυτά αποτελούν κατεξοχήν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες για τη Μικρασιατική Καταστροφή ή αν εμπεριέχουν συγχρόνως και επινοημένα, μυθοπλαστικά στοιχεία. Σε ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς, η αυτοβιογραφία, είτε θεωρείται μια προσωπική μαρτυρία ή ιστοριογράφηση που έχει μια επαληθεύσιμη αξιοπιστία στις αναφορές της, είτε εκλαμβάνεται ως ένα «προσωπικό ντοκουμέντο» το οποίο ανεξάρτητα από την επαληθευσιμότητα του προσφέρει μια αληθινή εικόνα του συγγραφέα, ορίζεται και αποτιμάται στη βάση του αληθειακού της χαρακτήρα. Έτσι, τα αυτοβιογραφικά κείμενα αποτελούν ιδιαίτερες πλευρές της αληθοποιητικής διαδικασίας του. Η πρώτη αφορά τις δηλώσεις ειλικρίνειας και φιλαλήθειας του αυτοβιογράφου, τις ρητές υποσχέσεις και δεσμεύσεις που αναλαμβάνει έναντι της αλήθειας του λόγου του, την εκφρασμένη εν γένει πρόθεση του να «πει την αλήθεια» ενώ η δεύτερη αφορά κάποιες συγκεκριμένες, όπως θα δούμε, τεχνικές και κάποιους ειδικούς τρόπους σύνθεσης και οργάνωσης του αυτοβιογραφικού λόγου, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η πρόσληψη του ως αληθούς.¹³⁶

Στα αυτοβιογραφικά κείμενα εντοπίζονται διάφοροι τύποι αληθοφάνειας αλλά στην παρούσα μελέτη μας αφορά περισσότερο εκείνη που εστιάζει στην παραγωγή ενός κειμένου με βάση το σύνολο των συμβάσεων που το καθιστούν αναγνωρίσιμο και κατανοήσιμο ως μέλος ενός συγκεκριμένου είδους. Αυτόν τον τύπο αληθοφάνειας αποκαλούμε ειδοποιητικό κώδικα, ο οποίος αναφέρεται σε όλα εκείνα τα συμβατικά ή μη σημεία που η παρουσία τους σε ένα κείμενο καθορίζει το είδος της πρόσληψής του, με το να εξασφαλίζει δηλαδή την ανάγνωση, ερμηνεία και αξιολόγηση του ως μέλους μιας συγκεκριμένης ειδολογικής κατηγορίας. Στην περίπτωση της

¹³⁴ Φ. Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα...*, ό.π., σ. 16-17.

¹³⁵ *Νούμερο*, σ.14.

¹³⁶ Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα, Σμίλη, 1993, σ. 133-135.

αυτοβιογραφίας, ειδικότερα, ο ειδοποιητικός κώδικας εντοπίζεται σε περικειμενικό επίπεδο, που περιλαμβάνει στοιχεία όπως το όνομα του συγγραφέα, τον τίτλο, και τον πρόλογο, και σε ενδοκειμενικό επίπεδο, όπου περιλαμβάνονται οι όροι αληθοφάνειας του αυτοβιογραφικού λόγου.¹³⁷

Ο πρόλογος ή κάποιου είδους προοιμακή σημείωση αποτελούν τα πλέον συνηθισμένα μέσα με τα οποία οι αυτοβιογράφοι επιλέγουν να προσδιορίσουν το είδος του κειμένου τους, να δικαιολογήσουν την επιλογή τους ή να εκθέσουν τη μέθοδο που ακολούθησαν για τη σύνθεση του. Ο πρόλογος αποτελεί τον πιο σταθερό και χαρακτηριστικό περικειμενικό θεσμό, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής παρουσίας και εξέλιξης της αυτοβιογραφίας ενώ εξίσου σημαντικό περικειμενικό στοιχείο του ειδοποιητικού κώδικα είναι το όνομα του συγγραφέα. Αυτό συμβαίνει γιατί η σύμπτωση του με εκείνο του αφηγητή-ήρωα του κειμένου επαληθεύει τη βασική υπαρξιακή συνθήκη της αυτοβιογραφίας, ότι δηλαδή αυτοί οι τρεις συνιστούν το ίδιο πρόσωπο. Ταυτόχρονα, σε ό,τι αφορά το ενδοκειμενικό επίπεδο, ο αυτοβιογραφικός λόγος αυθεντικοποιείται μέσω της ικανοποίησης μιας θεμελιακής συνθήκης. Το πεδίο αναφοράς του δεν πρέπει να υπερβαίνει το γνωστικό πεδίο του αυτοβιογράφου, όπως αυτό ορίζεται από την εμπειρία και τα όρια συνείδησης του. Ο αυτοβιογραφικός λόγος, με άλλα λόγια, πρέπει να τηρεί τους κανόνες της γνωστικής αληθοφάνειας- δικαιολόγησης της γνώσης για γεγονότα από τα οποία απουσίαζε ο ήρωας – και της ψυχολογικής αληθοφάνειας–ο αυτοβιογράφος δεν μπορεί να αναφέρει τις σκέψεις των άλλων προσώπων, όπως μπορεί να γίνει σε ένα μυθιστόρημα, παρά μόνο να τις συναγάγει ή να τις υποθέσει.¹³⁸

Το σύνολο του είδους των εκφωνημάτων, επιπλέον, που δηλώνουν την πρόθεση του συγγραφέα να πει την αλήθεια, να προσφέρει δηλαδή μια ειλικρινή αφήγηση του βίου του και μια εξίσου ειλικρινή εικόνα του εαυτού του, αποτελεί αυτό που μπορεί να αποκληθεί η *αληθολογία* του κειμένου. Αν και η πρόθεση ή η βούληση για αλήθεια στην αυτοβιογραφία δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται πάντα ως η πηγή της αλήθειας, σε γενικότερο ωστόσο επίπεδο, η αληθολογία του αυτοβιογραφικού κειμένου θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια ιδιαίτερη διάσταση του, η οποία συμβάλλει στο μηχανισμό αληθοποίησης του. Συμμετέχει, με άλλα λόγια, στην παραγωγή του νοήματος του κειμένου ως αλήθειας, και της αλήθειας ως βασικής επιδίωξης και

¹³⁷ Γ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 136,140.

¹³⁸ Γ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 141-142.

χειρονομίας του.¹³⁹ Συνειδητοποιούμε επομένως πως η γενική σχέση μεταξύ της αληθολογίας και της αληθοφάνειας του αυτοβιογραφικού κειμένου μπορεί να εννοηθεί ως η σχέση μεταξύ μιας υπόσχεσης και της εκπλήρωσης της, μεταξύ μιας πρόθεσης και της υλοποίησής της. Ο αυτοβιογραφικός αφηγητής δηλώνει την πρόθεση του να «πει την αλήθεια» και την πραγματοποιεί μέσω της προσφοράς ενός αληθοφανούς αφηγήματος. Το τελευταίο τεκμηριώνει την αληθολογική βούληση του αυτοβιογράφου και έτσι αποτελεί όχι μόνο την απόδειξη αλλά και το κριτήριο και το όριο της αληθολογίας.¹⁴⁰

Ως προς την αληθοφάνεια λοιπόν των κειμένων, σε περικειμενικό επίπεδο, πρόλογο από τον ίδιο τον συγγραφέα συναντάμε μονάχα στην δεύτερη έκδοση του *Νούμερου* το καλοκαίρι του 1945 αν και, όπως έχει ήδη επισημανθεί γενικότερα, ο πρόλογος συμμετέχει στην ειδοποίηση του αυτοβιογραφικού κειμένου, στο βαθμό που γενικά χρησιμοποιείται για τη διατύπωση της αυτοβιογραφικής πρόθεσης του αφηγητή και, συχνά, για τη δήλωση του ιδιαίτερου ιδεολογικού προτύπου που αυτός υιοθετεί.¹⁴¹ Στο συγκεκριμένο πάντως πρόλογο, ο Βενέζης σημειώνει, έντονα συναισθηματικά φορτισμένος λόγω της δύσκολης ιστορικά στιγμής για την Ελλάδα, πως: «...το βιβλίο τούτο-χρονικό μιας βασανισμένης στιγμής της Ελλάδας από τις τόσες – απαγορευμένο χρόνια τώρα από τις λογοκρισίες, έχει το θλιβερό προνόμιο, όπως βγήκε για πρώτη φορά σε μια ώρα παγκόσμιου πένθους, να ξαναβγαίνει τώρα στο τέλος ενός άλλου πολέμου, όταν πάλι το πένθος σκεπάζει τις ρημαγμένες εστίες και τους τάφους των παιδιών, των γυναικών, των γερόντων και της νιότης του κόσμου. Και όπως τότε, πριν από εικοσιένα χρόνια, 'Το Νούμερο 31328' ήταν η διαμαρτυρία ενός παιδιού εναντίον του πολέμου, μένει πάλι, τώρα, η διαμαρτυρία ενός ανθρώπου.»¹⁴²

Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, μέσα από αυτά τα χαρακτηριστικά λόγια του Βενέζη, πως κυρίαρχο μέλημα του, τη δεδομένη τουλάχιστον χρονική στιγμή, δεν ήταν να διασφαλίσει την εγκυρότητα και την αληθοφάνεια των όσων περιγράφει αλλά να αποτελέσει το βιβλίο του μια έντονη αντιπολεμική καταγγελία. Μάλιστα, ο Vitti σημειώνει χαρακτηριστικά για το *Νούμερο* πως «Στο αφήγημα αυτό το πρώτο πρόσωπο του αφηγητή συμπίπτει με το πραγματικό του Βενέζη όπου ο ίδιος είναι αυτόπτης μάρτυρας μιας περιπέτειας που αν και αφορά άμεσα στο άτομο του, αφορά

¹³⁹ Γ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 150.

¹⁴⁰ Γ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 157.

¹⁴¹ Γ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 170.

¹⁴² *Νούμερο*, σ. 14-15.

και σε μια ευρύτερη, βασανισμένη ανθρωπότητα, όπως και ο ίδιος ήθελε να πιστεύει αναδημοσιεύοντας το έργο αμέσως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.»¹⁴³

Παράλληλα, στα αυτοβιογραφικά κείμενα συχνή είναι και η ύπαρξη σημειώσεων οι οποίες αποσκοπούν στην συμπλήρωση και στο σχολιασμό των κειμένων ενώ συνήθως γράφονται στα πλαίσια της επανεξέτασης ή της επανέκδοσης τους. Κάτι ανάλογο, θα μπορούσε να ισχύσει, σε σχέση με τα άλλα δυο κείμενα, μόνο για την περίπτωση της *Ιστορίας* αφού αμέσως μετά το τέλος της αφήγησης, όπως άλλωστε προαναφέρθηκε, ακολουθεί η περιγραφή του ιστορικού της. Ο Δούκας εκεί μας δίνει λεπτομερείς πληροφορίες για τη συνάντηση του με το Νικόλα Κοζάκογλου και τον τρόπο καταγραφής της προσωπικής ιστορίας του τελευταίου ενώ ταυτόχρονα αναφέρεται και στις διάφορες αλλαγές που έκανε στις μετέπειτα εκδόσεις του βιβλίου. Ωστόσο, το πιο σημαντικό ίσως στοιχείο, είναι τα λόγια με τα οποία κλείνει ο Δούκας το σημείωμα του ιστορικού του έργου. Συγκεκριμένα, σημειώνει πως «Δεν επιχειρώ περαιτέρω ανάλυση των προθέσεων και επιτεύξεων της *Ιστορίας* μου. Ελπίζω και εγώ μαζί με τους φίλους της πως θα επιζήσει.»¹⁴⁴ Αν θα θέλαμε να συγκρίνουμε, όσο αυτό είναι εφικτό, τον πρόλογο του Βενέζη με το συμπληρωματικό σημείωμα του Δούκα, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε πως ο συγγραφέας της *Ιστορίας* πλησιάζει περισσότερο στις επιταγές του αυτοβιογραφικού λόγου, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την αληθοφάνεια του.

Ταυτόχρονα, ταύτιση του ονόματος του συγγραφέα με αυτό του ήρωα-αφηγητή παρατηρείται μονάχα στο *Νούμερο* ενώ αντιθέτως στην *Αιολική Γη* ο ήρωας ονομάζεται Πέτρος και στην *Ιστορία* Νικόλας Κοζάκογλου, αν και τελικά μέσα από το ιστορικό της επιβεβαιώνεται αυτή η ταύτιση συγγραφέα-αφηγητή. Επιπλέον, στα κείμενα αυτά υπάρχουν αρκετές σκηνές όπου ο ήρωας, σε αντίθεση με τα αυτοβιογραφικά κείμενα, δεν οδηγείται στη δικαιολόγηση της γνώσης για γεγονότα από τα οποία απουσίαζε αλλά τα παραθέτει χωρίς καμία περαιτέρω εξήγηση. Έτσι, παραδείγματος χάρη, ο αναγνώστης εκεί που διαβάζει την ιστορία του κυνηγού με τα κίτρινα άστρα στην *Αιολική Γη*, στο επόμενο ακριβώς κεφάλαιο μεταφέρεται ξαφνικά σε ένα μέρος της Σκωτίας, έναν αιώνα σχεδόν πριν, και πληροφορείται για μια εντελώς διαφορετική ιστορία, που αν και τελικά συνδέεται με τα όσα έχει

¹⁴³ M.Vitti, ό.π., σ. 235.

¹⁴⁴ *Ιστορία*, σ. 68.

Σχετικά με τη μεταγλωσσική λειτουργία του ιστορικού σημειώματος της *Ιστορίας ενός Αιχμαλώτου* βλ. το κομμάτι «μεταφρηματική διάσταση» στο: Γ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 165-170.

εξιστορήσει μέχρι τώρα ο αφηγητής, δεν υπάρχει καμιά δικαιολόγηση της γνώσης του για ένα τόσο μακρινό συμβάν.

Αναζητώντας, παράλληλα, στα κείμενα μας στοιχεία που να επικυρώνουν την αληθολογία τους, δε μπορούμε εύκολα να πούμε πως υπάρχουν ανάλογες εκφράσεις από την πλευρά των αφηγητών. Εντούτοις, και στα τρία έργα, αν και αυτό γίνεται σε μικρό βαθμό, οι αφηγητές επιλέγουν έναν έμμεσο τρόπο για να δηλώσουν την αληθινή διάσταση των όσων εξιστορούνται και αυτός είναι η παράθεση ιστορικών γεγονότων, η εγκυρότητα των οποίων δε μπορεί να αμφισβητηθεί. Έτσι, λόγου χάρη, στην *Αιολική Γη* γίνεται αναφορά στους διωγμούς των χριστιανών του 1914 ενώ το *Νούμερο* ξεκινά με το 1922, μετά την ήττα των Ελλήνων στο μικρασιατικό μέτωπο, όπου τα μεν γυναικόπαιδα στέλνονται στη μητέρα-πατρίδα ενώ οι άνδρες από δεκαοχτώ έως σαρανταπέντε ετών οδηγούνται σκλάβοι στα εργατικά τάγματα (Αμελέ Ταμπουρού) της Ανατολής. Αντίστοιχα, και η *Ιστορία* ξεκινά με τα χαρακτηριστικά λόγια του αφηγητή «Στην καταστροφή της Σμύρνης. βρέθηκα με τους γονιούς μου στο λιμάνι, στην Πούντα»,¹⁴⁵ που αυτομάτως μας καθορίζει το ιστορικό και χρονικό πλαίσιο της αφήγησης.

Τα χαρακτηριστικά, επομένως, που μόλις περιγράψαμε, επικυρώνουν την αληθοφάνεια και την αληθολογία του αυτοβιογραφικού λόγου που διακρίνει τα τρία λογοτεχνικά έργα ενώ ταυτόχρονα η αφήγηση, σύμφωνα με τη διάκριση που κάνει ο Gerard Genette ως προς το αφηγηματικό επίπεδο στο οποίο κινείται ο αφηγητής αλλά και ως προς τη συμμετοχή του στην αφηγούμενη ιστορία, χαρακτηρίζεται ως *ενδοδιηγητική ομοδιηγητική*. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση όπου και οι τρεις αφηγητές μετέχουν στην ιστορία που εξιστορούν ενώ ταυτόχρονα επιλέγουν να διηγηθούν και άλλες, μικρότερες, ιστορίες με ήρωα τον εαυτό τους ή άλλα πρόσωπα. Μάλιστα, και οι τρεις αφηγητές-ο Νικόλας στην *Ιστορία*, ο Ηλίας στο *Νούμερο* και ο Πέτρος στην *Αιολική Γη*- είναι και οι κεντρικοί ήρωες των ιστοριών που περιγράφουν και για αυτό το λόγο αποκαλούνται *αυτοδιηγητικοί* αφηγητές.¹⁴⁶ Επιπλέον, σχετικά με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση, η Dorrit Cohn σημειώνει γενικότερα πως στην πραγματικότητα ο αφηγητής έχει λιγότερο ελεύθερη πρόσβαση στη δική του παρελθούσα ψυχή από ότι έχει, αντιθέτως,

¹⁴⁵ *Ιστορία*, σ. 11.

¹⁴⁶ Για μια ανάλυση του προβληματισμού του Gerard Genette, βλ. Δημήτρης Τσατσούλης, *Η περιπέτεια της αφήγησης. Δοκίμια αφηγηματολογίας για την ελληνική και ξένη πεζογραφία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα-Κριτική Διεπιστημονική Βιβλιοθήκη, 1997, σ. 483-485.

ο παντογνώστης αφηγητής του τριτοπρόσωπου μυθιστορήματος στις ψυχές των χαρακτήρων του ενώ ταυτόχρονα, σύμφωνα πάντα με την Cohn, στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση το «εγώ» της δράσης είναι ορατό από ένα αφηγητή που γνωρίζει τι συνέβη σε αυτόν και μετά, και ο οποίος είναι ελεύθερος να γλιστρά πάνω και κάτω στο χρονικό άξονα που συνδέει το «εγώ» της δράσης με το «εγώ» της αφήγησης.¹⁴⁷

Παράλληλα, ο Genette διακρίνει και την αφηγηματική κατηγορία της εστίασης που απαντά στο ερώτημα του ποιος βλέπει την ιστορία και, επομένως, μέσα από ποιου τα μάτια γίνεται γνωστή στους αναγνώστες. Στα παρόντα κείμενα, η αφήγηση γίνεται με *εσωτερική εστίαση* αφού μας αποκαλύπτει μόνο όσα γνωρίζει ο ήρωας και έτσι παρακολουθούμε αποκλειστικά την εξέλιξη της ιστορίας από τη δική του οπτική γωνία.¹⁴⁸ Ενδεικτικό είναι, ταυτόχρονα, πως στην περίπτωση της ομοδιηγητικής αφήγησης στα αυτοβιογραφικά κείμενα, ο βιωμένος χαρακτήρας των εξιστορούμενων γεγονότων προσφέρει τη δυνατότητα για μια έμφαση στην άμεση, δραματική αναπαράσταση τους, λόγου χάρη με τη χρήση σκηνικής αφήγησης ή διαλόγου ενώ όλα αυτά πραγματοποιούνται μέσω της περιορισμένης γνώσης και οπτικής του ήρωα (*εσωτερική εστίαση*).¹⁴⁹ Αν θα θέλαμε, επιπλέον, να μιλήσουμε με όρους αυτοβιογραφικής αφήγησης, τα κείμενα αυτά χαρακτηρίζονται από την έμφαση τους στη *μιμητική αφήγηση*,¹⁵⁰ στην άμεση, δηλαδή, δραματική αναπαράσταση των πράξεων, των βιωμάτων και των σκέψεων του ήρωα. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται συνήθως αυτοβιογραφικά κείμενα που περιορίζονται στις «αναμνήσεις» του αυτοβιογράφου ή σε κάποια συγκεκριμένη περίοδο της ζωής του, και συνήθως στην πρώιμη.¹⁵¹

Β. Αυτοβιογραφικός χρόνος και αφήγηση.

Στα λογοτεχνικά κείμενα που εξετάζουμε, με εμφανή, όπως είδαμε, στοιχεία αυτοβιογραφικού λόγου, εξίσου σημαντική κρίνεται και η μελέτη του χρόνου της

¹⁴⁷ Dorrit Cohn, *Διαφανή Πρόσωπα. Αφηγηματικοί τρόποι για την παρουσίαση της συνείδησης στη μυθοπλασία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σ. 194-196.

¹⁴⁸ Δ. Τσατσούλης, *ό.π.*, σ. 481.

¹⁴⁹ Γ. Πασχαλίδης, *ό.π.*, σ. 93.

¹⁵⁰ Σχετικά με τη μίμηση, ο Genette έχει υποστηρίξει πως δεν πρέπει αυτή να εκλαμβάνεται ως απομίμηση, με την έννοια της αντιγραφής ενός προϋπάρχοντος μοντέλου, αλλά, όπως το εννοούσε ο Αριστοτέλης, ως μίμηση δημιουργική. (Δ. Τσατσούλης, *ό.π.*, σ. 478-479.).

¹⁵¹ Γ. Πασχαλίδης, *ό.π.*, σ. 92.

αφήγησης. Σε ό,τι αφορά γενικότερα τα αυτοβιογραφικά κείμενα, χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη δυο επάλληλων χρονικών σειρών, εκείνης που συνιστά τον υποκειμενικό-βιωματικό χρόνο και εκείνης που συνιστά τον αντικειμενικό-κοινωνικό ή ιστορικό χρόνο. Ο βιωματικός χρόνος, επιπλέον, έχει μια διττή υπόσταση, περιλαμβάνοντας τόσο μια ιστορική-διαχρονική όσο και μια ανιστορική-άχρονη διάσταση. Η πρώτη συνοψίζει όλη την ιστορική εμπειρία του υποκειμένου, τη δραστηριότητα του, τα στάδια και τις καμπές της ζωής του ενώ αντιθέτως η δεύτερη αναφέρεται σε ό,τι το ίδιο το υποκείμενο βιώνει και συνεπώς αφηγείται ως ανεξίτηλο από το χρόνο.¹⁵² Συγκεκριμένα, στην *Ιστορία* και στο *Νούμερο* η αφήγηση καλύπτει τον πρώτο καιρό αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή ενώ στην *Αιολική Γη* η ιστορία εξελίσσεται την περίοδο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 1914.

Στην *Αιολική Γη*, επιπλέον, οι αναδρομικές αναφορές στην προσωπική και συλλογική μνήμη οριοθετούν τις χρονικές εκβολές της αφήγησης μέχρι και τον 19^ο αιώνα, όπως συμβαίνει χαρακτηριστικά με την περίπτωση που ο αφηγητής γυρνάει πίσω στο χρόνο και μας περιγράφει μια χειμωνιάτικη νύχτα στη Σκωτία του 1850, προκειμένου να μας εξηγήσει καλύτερα την προσωπική ιστορία της Ντόρις και έτσι να μας δικαιολογήσει την παρουσία της στην περιοχή των Κιμιντενίων. Γενικότερα, ο Genette, αναφερόμενος στη σχέση μεταξύ της χρονικής διαδοχής των γεγονότων στην ιστορία και της διάταξης τους στο κείμενο, σημειώνει πως κάθε ασυμφωνία μεταξύ χρόνου της ιστορίας και χρόνου της αφήγησης ονομάζεται *αναχρονία*. Στην παρούσα περίπτωση η αναχρονία διακρίνεται στην *ανάληψη* αφού γίνεται αναδρομή από την αφήγηση σε γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν της χρονικής στιγμής που βρίσκεται η αφηγούμενη ιστορία.¹⁵³

Παράλληλα, και στα τρία έργα, ανεξάρτητα από τη χρονική στιγμή που περιγράφουν, οι συγγραφείς κάνουν χρήση της αναμνηστικής αφήγησης όπου γενικότερα, σύμφωνα με την Cohn, μέσω των μνημονικών αφηγήσεων αποκαλύπτεται η δύναμη ενός δεσμού μεταξύ ρεαλιστικής αφηγηματικής παρουσίασης και χρονολογικής αφηγηματικής ακολουθίας.¹⁵⁴ Στα συγκεκριμένα

¹⁵² Γ. Πασχαλίδης, *ό.π.*, σ. 86-87.

¹⁵³ Δ. Τσατσούλης, *ό.π.*, σ. 474.

Συμπληρωματικά αναφέρουμε πως ο Genette, εκτός από την *ανάληψη*, διακρίνει την αναχρονία και στην *πρόληψη*, την εκ των προτέρων δηλαδή, κατά τη διάρκεια της αφήγησης, ανάκληση ενός γεγονότος που στην ιστορία θα διαδραματιστεί αργότερα. (Δ. Τσατσούλης, *ό.π.*, σ. 474.).

¹⁵⁴ D.Cohn, *ό.π.*, σ. 241.

κείμενα η αφήγηση γίνεται σε αόριστο και παρατατικό χρόνο ενώ πολλές σκηνές είναι δοσμένες και σε ιστορικό ή αφηγηματικό ενεστώτα, όπου «ο ομιλητής, όπως ήταν, ξεχνάει τα πάντα σχετικά με το χρόνο και ανακαλεί ό,τι αφηγείται τόσο ζωντανά σαν να ήταν μπροστά στα μάτια του».¹⁵⁵ Αυτός ο ενεστώτας «της ανάκλησης»- όπως προτιμάται να ονομάζεται κατά την Cohn ο αφηγηματικός ενεστώτας σε πρωτοπρόσωπα περικείμενα- αν και πρέπει λογικά να αναφέρεται σε μια εμπειρία του παρελθόντος, στιγμιαία δημιουργεί μια απατηλή σύμπτωση των δυο χρονικών επιπέδων, κυριολεκτικά «ανακαλώντας» την αφηγημένη στιγμή στη στιγμή της αφήγησης.¹⁵⁶ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί, ανάμεσα σε άλλα, το περιστατικό από το τελευταίο κεφάλαιο του *Νούμερο*, όπου ο αφηγητής μας περιγράφει με συντομία το ταξίδι του, ως ελεύθερος πια, προς την Ελλάδα.

«Νύχτα. Το 'Αρχιπέλαγος' κατάφωτο, παστωμένο μάζα. Ταξιδεύουμε. Έγιναν κάτι φασαρίες. Οι σύντροφοι μου χίμηξαν να ρίξουν στη θάλασσα τους τσαουσάδες μας. Ο καπετάνιος, για να τους γλιτώσει, τους κλείδωσε. Στα αμπάρια κάνει πολλή ζέστη. Δίπλα στο φουγάρο. Βγαίνει ατμός. Η ψύχρα κόβεται. Καθόμαστε. Τα άστρα γυαλίζουν, τρέμουν. Μέσα από το κύτος ανεβαίνει η ίδια, σαν χθες, χαρούμενη βουή. Οι φωνές φτάνουν ανακατωμένες, τραγουδούν, τεντώνουν προς τα ψηλά, διαλύονται- από τον ατμό. Ο Γιάννης λέει, λέει. Δε βασιέται από τη χαρά του. Μετρά πόσες ώρες ακόμα μένουν-δυο μέρες, το πολύ τρεις, που θα είναι μαζί του.»¹⁵⁷

Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, πως ο Βενέζης μέσω της χρήσης του ενεστωτικού χρόνου, δημιουργεί προς τους αναγνώστες την εντύπωση πως βιώνει έντονα τη δεδομένη στιγμή της αφήγησης τα όσα μας διηγείται ενώ τα ίδια τα γεγονότα προβάλλουν με αυτόν τον τρόπο πιο άμεσα και πιο παραστατικά.

Ταυτόχρονα, η χρήση του αορίστου χρόνου συμβάλλει στη λειτουργία των τριών αφηγητών και ως αυτόπτων μαρτύρων, όπου εστιάζουν συγχρόνως και στην ιστορία άλλων προσώπων ενώ ταυτόχρονα δρουν και ως φορείς της συλλογικής μνήμης,¹⁵⁸ όπως είναι στην παρούσα περίπτωση η εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής.

¹⁵⁵ D.Cohn, ό.π., σ. 259.

¹⁵⁶ D.Cohn, ό.π., σ. 259-260.

¹⁵⁷ *Νούμερο*, σ. 244.

¹⁵⁸ D.Cohn, ό.π., σ. 267.

Επιπλέον, σχετικά με το χρόνο της αφήγησης της *Ιστορίας*, ο Vitti σημειώνει χαρακτηριστικά πως ο αφηγητής προστρέχει στον παρατατικό και στον αόριστο της οριστικής αφού εκθέτει την προσωπική του περιπέτεια σαν ένα κακό που πέρασε και όταν πια ο ίδιος βρίσκεται έξω από κάθε κίνδυνο ενώ το αίσιο τέλος υπολανθάνει στην κάθε φράση που ο ίδιος προφέρει.¹⁵⁹ Συνειδητοποιούμε, επομένως, πως η ανάλυση του χρόνου της αφήγησης κρίνεται σημαντική όχι μόνο γιατί μας τοποθετεί σε ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο αλλά και γιατί ταυτόχρονα μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα ορισμένες αφηγηματικές τεχνικές που στοχεύουν στην καλύτερη απόδοση του νοήματος.

Παράλληλα, η αφηγηματικότητα και η χρονικότητα είναι δυο έννοιες στενά συσχετισμένες, όπου σύμφωνα με τον Paul Ricoeur, η χρονικότητα εκλαμβάνεται ως εκείνη η δομή της ύπαρξης που αγγίζει τη γλώσσα μέσα στην αφηγηματικότητα ενώ η αφηγηματικότητα ως η γλωσσική δομή που ως απώτερο σημείο αναφοράς της έχει τη χρονικότητα.¹⁶⁰ Σημείο συνάντησης της αφηγηματικότητας και της χρονικότητας αποτελεί η πλοκή, η κατανοητή εκείνη ολότητα που ρυθμίζει μια διαδοχή σε κάθε ιστορία.¹⁶¹ Με βάση το θεωρητικό προβληματισμό που αναπτύσσει ο Ricoeur,¹⁶² παρατηρούμε, παραδείγματος χάρη, στην *Ιστορία* πως ο αφηγητής αναγκάζεται όχι μόνο να αλλάξει την ταυτότητα του αλλά συγχρόνως να υποστεί αδιαμαρτύρητα και τις συνέπειες από αυτή την αλλαγή (ξύρισμα στήθους, νηστεία, μουσουλμανικές προσευχές). Έτσι, προκαλείται μια νέα 'επιπλοκή' που οδηγεί σε περαιτέρω πράξεις και σκέψεις τον ήρωα ενώ η «απάντηση» του σε αυτή τη νέα τάξη πραγμάτων, το γεγονός δηλαδή πως μπόρεσε να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις απαιτήσεις της νέας του ταυτότητας, οδηγεί σε αίσιο τέλος την έκβαση της ιστορίας. Σχετικά με την έκβαση μιας ιστορίας γενικότερα, σημαντικό είναι πως περισσότερο από το να είναι προβλέψιμη πρέπει να είναι αποδεκτή αφού κοιτάζοντας πίσω, από την έκβαση προς τα επεισόδια που οδήγησαν σε αυτήν, πρέπει να μπορούμε να πούμε πως αυτό το τέλος απαιτούσε αυτό το είδος των επεισοδίων και αυτή την αλυσίδα των πράξεων.¹⁶³

Παράλληλα, σε ό,τι επίσης αφορά την αφήγηση οφείλουμε να σημειώσουμε πως κάθε αφήγηση συνδυάζει δυο διαστάσεις σε αναλογίες που ποικίλλουν, μια χρονολογική και μια άλλη μη-χρονολογική. Η πρώτη είναι δυνατό να ονομαστεί

¹⁵⁹ M.Vitti, ό.π., σ. 231-232.

¹⁶⁰ Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σ. 90.

¹⁶¹ P.Ricoeur, ό.π., σ. 95.

¹⁶² P.Ricoeur, ό.π., σ. 104-105.

¹⁶³ P.Ricoeur, ό.π., σ. 106.

επεισοδική διάσταση, η οποία χαρακτηρίζει την ιστορία από την άποψη της συγκρότησης της από γεγονότα ενώ η δεύτερη είναι η *διαμορφωτική διάσταση*, σύμφωνα με την οποία η πλοκή από σκόρπια γεγονότα αποκαθιστά σύνολα που έχουν νόημα. Η διαμορφωτική ταξινόμηση, με άλλα λόγια, μετατρέπει τη διαδοχή των γεγονότων σε σύνολα που έχουν νόημα.¹⁶⁴ Κάτι τέτοιο, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, διακρίνεται και στα τρία λογοτεχνικά κείμενα που εξετάζουμε ενώ ενδεικτικά αναφέρουμε την πλοκή της *Αιολικής Γης*, που ενδεχομένως οι διάφορες, μικρότερες, ιστορίες που περιγράφονται να φαίνονται, αρχικά, λιγότερο στενά συνδεδεμένες και σχετικές μεταξύ τους. Έτσι παρακολουθούμε, με άλλα λόγια, την ξεχωριστή ιστορία και δράση πρωτευόντων και δευτερευόντων ηρώων, που ενώ φαίνεται πως λειτουργούν μεμονωμένα, στην πραγματικότητα συμβάλλουν καταλυτικά ώστε να περιγραφθεί από μια διαφορετική σκοπιά η ζωή σε ένα μέρος της Μικράς Ασίας λίγο πριν από τους διωγμούς του 1914. Εν κατακλείδι, αξιοσημείωτο είναι πως η πλοκή εδραιώνει την ανθρώπινη δράση όχι μόνο μέσα στο χρόνο αλλά και μέσα στη μνήμη, η οποία μνήμη επαναλαμβάνει την πορεία των γεγονότων¹⁶⁵ ενώ ήδη η ανάλυση της πλοκής ως διαμορφωτικής διαδικασίας μας έχει οδηγήσει στο κατώφλι αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί «αφηγηματική επανάληψη». Διαβάζοντας το τέλος στην αρχή και την αρχή στο τέλος, μαθαίνουμε να διαβάζουμε το χρόνο προς τα πίσω, ως την ανακεφαλαίωση των αρχικών συνθηκών μιας πορείας δράσης μέσα στις τελικές της συνέπειες. Με τον τρόπο αυτό η πλοκή δεν εδραιώνει απλώς την ανθρώπινη πράξη «μέσα» σε χρόνο, αλλά επίσης την εγκαθιστά μέσα στη μνήμη, η οποία επαναλαμβάνει -ξαναθυμίζει-την πορεία των γεγονότων.¹⁶⁶

Γ. Μνήμη και βιωμένη εμπειρία.

Η μνήμη, σε γενικότερο πλαίσιο αναφοράς, ως ιδιότητα διατήρησης ορισμένων πληροφοριών, παραπέμπει κατ' αρχάς σε ένα σύνολο φυσικών λειτουργιών χάρη στις οποίες ο άνθρωπος μπορεί να ενεργοποιεί εντυπώσεις ή πληροφορίες οι οποίες έχουν παρέλθει και τις οποίες αναπαριστά ως παρελθούσες.¹⁶⁷ Ταυτόχρονα, αποτελεί ένα

¹⁶⁴ P.Ricoeur, ό.π., σ. 116-120.

¹⁶⁵ P.Ricoeur, ό.π., σ. 122-123.

¹⁶⁶ P.Ricoeur, ό.π., σ. 133-134.

¹⁶⁷ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 87.

ουσιαστικό στοιχείο της ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας¹⁶⁸ ενώ, σε ό,τι αφορά την συλλογική μνήμη των εθνών και των λαών, η εκούσια ή ακούσια απουσία ή απώλεια της μπορεί να συνεπάγεται σοβαρές διαταραχές για τη συλλογική ταυτότητα.¹⁶⁹ Ο τρόπος, λοιπόν, που διαχειρίζονται τη μνήμη τους οι δυο λογοτέχνες σχετικά με τη βιωμένη εμπειρία τους από τη Μικρασιατική Καταστροφή, μας αφορά ιδιαίτερα τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο αφού σύμφωνα και με τη Λουΐζα Πασσερίνι «η προσωπική μνήμη συνδυάζεται με τη συλλογική μνήμη.»¹⁷⁰

Τόσο ο Βενέζης όσο και ο Δούκας γράφουν τα κείμενα τους, έχοντας βιώσει την εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής και επομένως η προσφυγική τους ταυτότητα¹⁷¹ είναι κάτι που τους προσδίδει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και προσεγγίζει τα έργα τους από διαφορετική οπτική. Στο σημείο αυτό αξιοσημείωτη είναι η άποψη της Πασσερίνι για την έννοια της ταυτότητας η οποία αναφέρει πως η αναγνώριση της ταυτότητας ως ιστορικής έννοιας επιτεύχθηκε χάρη σε μια σύμβαση που απεικονίζει ένα σύνολο αξιών και συμπεριφορών ως σταθερό σε μια δεδομένη χρονική στιγμή αλλά ταυτόχρονα μια τέτοια σύμβαση παραγνωρίζει το πιο ουσιαστικό γνώρισμα κάθε ταυτότητας: ότι δεν εδράζεται οριστικά σε κανένα μοναδικό εμπειρικό δεδομένο, ότι μετακινείται από το ένα περιεχόμενο στο άλλο, οικειοποιούμενη κάθε περιεχόμενο, χωρίς ωστόσο να περιορίζεται σε ένα συγκεκριμένο.¹⁷² Επομένως, τον Δούκα και τον Βενέζη δεν πρέπει να τους ταυτίσουμε αποκλειστικά με την εικόνα του πρόσφυγα αλλά ταυτόχρονα οφείλουμε να τους δούμε και ως άτομα που υιοθετούν στοιχεία και άλλων ταυτοτήτων, όπως παραδείγματος χάρη είναι η ενασχόληση τους με την πολιτική ή, στην περίπτωση του Βενέζη η ένταξη του στην Ακαδημία Αθηνών. Παράλληλα, και οι δυο συγγραφείς παράγουν τα έργα τους, όπως προαναφέρθηκε και στο εισαγωγικό κεφάλαιο, σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και χρονικό πλαίσιο όπου η Μικρασιατική Καταστροφή είναι ακόμη πολύ πρόσφατη στη μνήμη τους και η οποία μνήμη γενικότερα, σύμφωνα με

¹⁶⁸ Ζ. Λε Γκοφ, ό.π., σ. 143.

¹⁶⁹ Ζ. Λε Γκοφ, ό.π., σ. 89.

¹⁷⁰ Λουΐζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 103.

¹⁷¹ Η Πασσερίνι σημειώνει γενικότερα πως σήμερα, στο ερευνητικό πεδίο οι ταυτότητες αντιμετωπίζονται ως πολιτισμικές διαδικασίες με αμοιβαίες ανταλλαγές στο ατομικό και συλλογικό επίπεδο, στις οποίες το άτομο απολαμβάνει ή υποφέρει από τις ταυτότητες των ταυτίσεων (Λ. Πασσερίνι, ό.π., σ. 14.).

¹⁷² Λ. Πασσερίνι, ό.π., σ. 32-33.

Με βάση την συγκεκριμένη άποψη της Πασσερίνι, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση πολλών ανθρώπων που ήρθαν από τη Μικρά Ασία, όπου οι ίδιοι παράλληλα με την προσφυγική τους ταυτότητα υιοθέτησαν και εκείνη του κομμουνιστή.

την Πασσερίνι, διαρκώς προσαρμόζει κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος.¹⁷³ Έτσι, μέσα από τα τρία αυτά λογοτεχνικά έργα, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε πως οι δυο συγγραφείς διαφυλάσσουν ζωντανή τη μνήμη τους αλλά παράλληλα οφείλουμε να εξετάζουμε «αυτό που θυμούνται» συγκριτικά πάντα με τη συγκεκριμένη χρονική και ιστορική στιγμή που γίνεται αυτό.

Στην *Αιολική Γη*, η μνήμη της χαρούμενης και ανέμελης ζωής στην περιοχή των Κιμιντενίων, που διαταράσσεται ξαφνικά εξαιτίας των διωγμών του 1914 από τους τσέτες, διατηρείται ζωντανή με λίγο χρώμα. Χαρακτηριστική είναι η τελευταία σκηνή του βιβλίου:

«Ταξιδεύουν στο Αιγαίο τα όνειρα μας. Η γιαγιά μας κουράστηκε. Θέλει να γείρει το κεφάλι της στα στήθια του παππού, που έχει καρφωμένα πίσω τα μάτια του μπας και ξεχωρίσει τίποτα από τη στεριά, τίποτα από τα Κιμιντένια. Μα πια δε φαίνεται τίποτα. Η νύχτα ρούφηξε μέσα της τα σχήματα και τους όγκους. Η γιαγιά γέρνει το κεφάλι της να το ακουμπήσει στα στήθια που την προστατέψανε όλες τις μέρες της ζωής της. Κάτι την εμποδίζει και δεν μπορεί να βρει το κεφάλι ησυχία: Σαν ένας βόλος να είναι κάτω από το πουκάμισο του γέροντα.- Τι είναι αυτό εδώ; ρωτά σχεδόν αδιάφορα. Ο παππούς φέρνει το χέρι του. Το χώνει κάτω από το ρούχο, βρίσκει το μικρό ξένο σώμα που ακουμπά στο κορμί του και που ακούει τους χτύπους της καρδιάς του.- Τι είναι; -Δεν είναι τίποτα, λέει δειλά ο παππούς, σαν παιδί που έφταιξε. Δεν είναι τίποτα. Λίγο χρώμα είναι. -Χώμα! Ναι, λίγο χρώμα από τη γη τους. Για να φυτέψουν ένα βασιλικό, της λέει, στον ξένο τόπο που πάνε. Για να θυμούνται. Αργά τα δάχτυλα του γέροντα ανοίγουν το μαντίλι όπου είναι φυλαγμένο το χρώμα. Ψάχνουν εκεί μέσα, ψάχνουν και τα δάχτυλα της γιαγιάς, σαν να το χαϊδεύουν. Τα μάτια τους, δακρυσμένα, στέκουν εκεί.- Δεν είναι τίποτα λέω. Λίγο χρώμα. Γη, Αιολική Γη, Γη του τόπου μου.»¹⁷⁴

Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, πως το «χρώμα» που επιλέγει να πάρει μαζί του ο παππούς συμβάλει ώστε να διατηρηθεί ζωντανή η μνήμη του από τη ζωή στο υποστατικό ενώ παράλληλα αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της παλαιάς και της νέας, επερχόμενης ζωής του. Ο Βενέζης, ενδεχομένως, σε ευρύτερο πλαίσιο

¹⁷³ Λ. Πασσερίνι, ό.π., σ. 101.

¹⁷⁴ *Αιολική Γη*, σ. 307-308.

αναφοράς, να θέλει να σημειώσει πως όλοι οι άνθρωποι, λίγο ή πολύ, επιλέγουν κάποιο ιδιαίτερο 'στήριγμα'- στη συγκεκριμένη περίπτωση το χόμα- προκειμένου όχι μόνο να διαφυλάξουν ζωντανή τη μνήμη τους γύρω από κάποια στιγμή της ζωής τους αλλά παράλληλα για να αντλήσουν και δύναμη ώστε να μπορέσουν να συνεχίσουν. Διότι, αναμφισβήτητα, στην παρούσα περίπτωση το χόμα αποτελεί για τον παππού την κινητήρια δύναμη που θα τον βοηθήσει να ξεκινήσει από την αρχή τη ζωή του «στον ξένο τόπο που θα πάνε» αλλά και συγχρόνως να διατηρήσει ζωντανό το παρελθόν του μέσα από το τραύμα της δικής του μνήμης και εμπειρίας.

Στην *Ιστορία*, ταυτόχρονα, το ζήτημα της μνήμης τίθεται πιο έντονα μέσα από την αφιέρωση του συγγραφέα, όπου το βιβλίο «αφιερώνεται στα κοινά μαρτύρια των λαών».¹⁷⁵ Πρόκειται για μια αφιέρωση που αποπειράται να κάνει συσχετισμό των τραυματικών εμπειριών για να μας μιλήσει για την οικουμενική διάσταση της ανθρωπότητας εν καιρώ πολέμου. Αποτελεί, με άλλα λόγια, μια μαρτυρία, που ενώ ο επίσημος λόγος μιλάει για αποκλειστική ευθύνη και βαρβαρότητα μόνο από την «άλλη πλευρά», έρχεται αντιθέτως να προσάψει εξίσου ευθύνες και στην ελληνική κοινότητα και συγχρόνως να τονίσει την ικανότητα του υποκειμένου να αναπτύσσει τεχνικές επιβίωσης. Μάλιστα, όπως σημειώσαμε και σε άλλο σημείο, η *Ιστορία* στην αρχική της έκδοση αποτελούσε την αφήγηση μιας επιβίωσης πέρα από την εθνική, τη θρησκευτική ακόμα και την ανθρώπινη ταυτότητα. Στόχος του Δούκα, στην πρώτη έκδοση της *Ιστορίας*, δεν ήταν τόσο να δημιουργήσει ένα κείμενο με εθνικό και ηθικό χαρακτήρα, όπως έκανε στις μετέπειτα εκδόσεις της, όσο κυρίως να δείξει μέχρι ποιο σημείο είναι ικανός να φτάσει ο άνθρωπος προκειμένου να καταφέρει να επιβιώσει. Στην *Ιστορία*, λοιπόν, παρατηρούμε την υποκειμενική μνήμη να έρχεται σε διάσταση με τη συλλογική μνήμη αφού κάνει λόγο για κοινές ευθύνες και για κοινά μαρτύρια, χωρίς έτσι να παρουσιάζεται η ελληνική πλευρά ως η μοναδική που βασανίστηκε και υπέφερε «από το βάρβαρο και απολίτιστο εχθρό». Η ιστορική μνήμη, με άλλα λόγια, στην *Ιστορία* ως διατήρηση των εικόνων ενός, κοινού, τραυματικού παρελθόντος, έρχεται σε διάσταση με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής.

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Λε Γκοφ, μια από τις ύψιστες φροντίδες των τάξεων, των ομάδων και των ατόμων που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στις ιστορικές

¹⁷⁵ *Ιστορία*, σ.5.

Συμπληρωματικά αναφέρουμε στο σημείο αυτό πως το *Νούμερο* είναι αφιερωμένο «στην τυραγνισμένη μητέρα μου, σ' όλες τις μητέρες του κόσμου» (*Νούμερο*, σ. 7.) ενώ η *Αιολική Γη* «στη μνήμη του φίλου μου Μιχάλη Ακύλα αντισημηνάρχου-ποιητή που πέθανε για την Ελλάδα από τις σφαίρες των Γερμανών στα 1942». (*Αιολική Γη*, σ. 7.).

κοινωνίες είναι να καταστούν κύριοι της μνήμης και της λήθης.¹⁷⁶ Επομένως, κατανοούμε πως σημαντικό δεν είναι μόνο όσα θυμάται κάποιος αλλά και όσα αποσιωπούνται, συνειδητά η μη, όπως συμβαίνει χαρακτηριστικά με την περίπτωση του 'Συνεργείου Αντιποίνων' στις διάφορες εκδόσεις του Νούμερου. Ειδικότερα, στην πρώτη έκδοση του 1931 γίνεται αναλυτική αναφορά σε βασανιστήρια εκ μέρους των Ελλήνων ενώ στην έκδοση του 1945 γίνεται λόγος για 'Συνεργείο Αντιποίνων', χωρίς άλλες λεπτομέρειες. Συγκεκριμένα, στην έκδοση του 1931 αναφέρεται πως:

«Στην κατοχή, έξω από την Πέργαμο βρέθηκαν πτώματα, καμιά σαρανταριά φαντάροι δικοί μας, σφαγμένοι και πεταλωμένοι. Ύστερα πήγε εκεί το 4^ο Σύνταγμα. Έγινε ένα 'Συνεργείο Αντιποίνων'. Τοποθετήθηκε ένα νέο παιδί, Μυτιληνιός. Ήταν μάνα. Σκαρφιζούνταν ένα σωρό πράματα: Το κρανίο κόβεται σιγά-σιγά με το πριόνι, έναν κύκλο γύρω, τα χέρια λιανίζονται με μια βαριά, δυο μάτια βγαίνουν εύκολα με ό,τι να' ναι. Οι εχθροί κουβανιούνταν στην παράγκα του Συνεργείου, βλέπαν και περίμεναν σειρά.»¹⁷⁷

Ωστόσο, στην έκδοση του 1952, όπως και στην τελευταία που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία, ο λόγος είναι μονάχα για αντίποινα πολλά, «Τον καιρό της ελληνικής κατοχής βρέθηκαν έξω από την Πέργαμο τα πτώματα-καμιά σαρανταριά φαντάροι δικοί μας, σφαγμένοι από τους Τούρκους και πεταλωμένοι. Ύστερα πήγε εκεί το 4^ο ελληνικό σύνταγμα. Γινήκανε, τότες, αντίποινα πολλά.»¹⁷⁸ Πρόκειται, ενδεχομένως για μια 'θεληματική λησμονιά' που έχει ως στόχο να απαλλάξει από οποιοδήποτε μελανό σημείο την ελληνική κοινότητα και αντιθέτως να παρουσιάσει πιο σκληρή και αμείλικτη την τούρκικη. Μάλιστα, ο Ρένος Αποστολίδης, θεωρώντας ότι οι αλλαγές αυτές έγιναν στην τρίτη έκδοση του 1952-έχουν όμως ήδη γίνει σε αυτή του 1945- κατηγορεί τον Βενέζη ότι τροποποιεί το έργο του, προκειμένου να γίνει δεκτός στην Ακαδημία Αθηνών.

¹⁷⁶ Ζ. Λε Γκοφ, ό.π., σ. 90.

¹⁷⁷ Ηλίας Βενέζης, *Το Νούμερο 31328. Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής*, Μυτιλήνη, 1931, σ. 62-63.

¹⁷⁸ *Νούμερο*, ό.π., σ. 72.

2. Η εικόνα του «Άλλου».

Ένα από τα πιο άμεσα ζητήματα που προκύπτει κατά τη μελέτη της *Ιστορίας*, του *Νούμερου* και της *Αιολικής Γης*, επικεντρώνεται στις αναπαραστάσεις της ετερότητας καθώς και στις εθνοτικές διαφορές και έμφυλες σχέσεις, όπως αυτές συγκροτούνται και εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια μιας πολεμικής δοκιμασίας. Τα λογοτεχνικά έργα που μελετάμε στην παρούσα εργασία θέτουν έντονα το ζήτημα της ετερότητας ενώ εύκολα διαπιστώνουμε πως στα συγκεκριμένα κείμενα εμπλέκονται, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, ποικίλες μορφές ετερότητας, όπως αυτή της εθνοτικής, της έμφυλης, της πολιτισμικής, της θρησκευτικής αλλά και τις κοινωνιογλωσσικής. Και στα τρία έργα, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, κυρίαρχη θέση κατέχει η περιγραφή του Τούρκου, η οποία σε μεγάλο μέρος της ελληνικής λογοτεχνίας συνοδεύεται συνήθως από την εικόνα του βάρβαρου, απολίτιστου και κατώτερου εχθρού.

Μελετώντας, παράλληλα, τα κείμενα μας, παρατηρούμε πως αυτά είναι ιδωμένα υπό το πρίσμα του οριενταλισμού, σε ό,τι αφορά δηλαδή την περιγραφή της Ανατολής με βάση τη χρήση μιας συγκεκριμένης μορφής λόγου υποστηριζόμενη από θεσμούς, λεξιλόγιο, εικονοποία.¹⁷⁹ Ο Edward W. Said σημειώνει, εκτός των άλλων, πως η Ανατολή δεν είναι μόνο γειτονική με την Ευρώπη αλλά είναι επίσης ο τόπος των μεγαλύτερων, των πλουσιότερων και αρχαιότερων αποικιών της Ευρώπης, η πηγή των πολιτισμών και των γλωσσών της, ο πολιτισμικός της ανταγωνιστής και μια από τις βαθύτερες και τις πιο έμμονες εικόνες του «Άλλου».¹⁸⁰ Στα κείμενα μας, λοιπόν, η Ανατολή είναι 'παρούσα', «*Η Ανατολή γλυκύτερη πάντα, για σονέτο*»,¹⁸¹ ενώ αναμφισβήτητα είναι έντονη και διάχυτη η εικόνα του «Άλλου». Πρώτα από όλα, ενδεικτικά αναφέρουμε πως στα κείμενα αυτά κυριαρχούν πρόσωπα που φέρνουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην εικόνα του Ανατολίτη «*Είναι ένας ανατολίτης χωριάτης-δεμένο κορμί, πολλά μουστάκια, ξουρισμένο το κεφάλι στην κορφή, ένας στρογγυλός κύκλος.*»¹⁸² ενώ ταυτόχρονα περιγράφονται και έθιμα που μας τοποθετούν σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον το οποίο ταυτίζεται με το 'ανατολίτικο' στοιχείο που συμβάλει συνήθως στη δημιουργία μιας εξωτικής

¹⁷⁹ Edward W. Said, *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 12.

¹⁸⁰ E.W. Said, *ό.π.*, σ.12.

¹⁸¹ *Νούμερο*, σ.17.

¹⁸² *Νούμερο*, σ.47.

ατμόσφαιρας. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της μονομαχίας με τις καμήλες στην *Αιολική Γη* ως ένδειξη ενός ανατολίτικου εθίμου.

«Στη μέση του θεάτρου τα τούμπανα αρχίζουν να χτυπούν βαριά κι αργά από τους ζειμπέκηδες νταουλτζήδες που φορούν κοντά βρακιά πάνω από τα γόνατα. Στο βάθος φαίνεται η πρώτη καμήλα. Τη βαστά από το γκέμι της ο καμηλιέρης κι αρχίζει να τη φέρνει βόλτα ένα γύρο σε όλο το θέατρο. Είναι ένα θεόρατο ζο, φρεσκοκασανισμένο. Το τρίχωμα του γυαλίζει στον ήλιο που χαμηλώνει. Στο λαιμό του φορά ένα κόκκινο χαϊμαλί από όπου κρέμονται μικρά κουδούνια που παίζουν. Του έχουν βάλει ένα πολύτιμο σαμάρι κεντημένο με χρωματιστές χάντρες. Περπατά αργά και επίσημα. Από το στόμα του τινάζονται αφροί. Από την άλλη μεριά βγαίνει η άλλη καμήλα, ο αντίπαλος που θα παλέψει. Τη φέρνουν κι αυτή ένα γύρο στον τόπο. Σαν έρθουν κοντά οι δυο καμήλες, οι καμηλιέρηδες που τις βαστούν στέκουν μια στιγμή. Τα περήφανα αρσενικά ζα κοιτάζονται το ένα στα μάτια του άλλου. Ένα βαθύ μουκανητό βγαίνει από το στόμα τους μαζί με τον αφρό και τα κεφάλια τους τινάζονται νευρικά. Ηχούν τα τύμπανα. Άλλη μια φορά τραβούν τις καμήλες να κάνουν ένα δεύτερο γύρο μέσα στο θέατρο. Ύστερα τις κρατούν τη μια μπάντα του κύκλου, την άλλη αντικριστά. Τότε βγάζουν έξω τη θηλυκιά καμήλα....»¹⁸³

Ωστόσο, καταλυτική είναι και η χρήση μιας συγκεκριμένης γλωσσική διαλέκτου που κάνει ακόμη πιο έντονη και αισθητή την παρουσία του «Άλλου», υπενθυμίζοντας μας παράλληλα και το γεωγραφικό χώρο δράσης των τριών ιστοριών. Έτσι, και στα τρία κείμενα, παράλληλα με τη χρήση της κοινής νεοελληνικής αστικής γλώσσας, χρησιμοποιούνται από τους δυο συγγραφείς αρκετές «ντοπιολαλιές», οι οποίοι επιλέγουν ποικίλους τρόπους για να τις εντάξουν κάθε φορά μέσα στα κείμενα τους. Παρατηρώντας, λοιπόν, τον τρόπο που παρατίθενται οι «ντοπιολαλιές» μέσα στα τρία κείμενα διαπιστώνουμε πως όσο απομακρυνόμαστε χρονολογικά από το 1922, ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να δώσει εξηγήσεις για τη σημασία τους. Στην *Ιστορία* (1929) οι «ντοπιολαλιές», με μοναδική εξαίρεση τη λέξη «κιτάπι» που τίθεται μέσα σε εισαγωγικά, είναι δοσμένες χωρίς καμιά ένδειξη ενώ αντιθέτως στο *Νούμερο*

¹⁸³ *Αιολική Γη*, σ.173.

(1931), αυτές δίνονται μέσα σε εισαγωγικά ή εξηγείται από δίπλα, μέσα σε παρένθεση η σημασία τους. Εντούτοις, στην *Αιολική Γη*, γραμμένη το 1943, κυριαρχεί μια ανάμεικτη κατάσταση αφού μερικές λέξεις είναι δοσμένες μέσα στο κείμενο χωρίς καμιά ιδιαίτερη ένδειξη ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν και ορισμένες λέξεις και εκφράσεις, η σημασία των οποίων είτε εξηγείται από δίπλα με κόμματα ή με παύλες είτε υπάρχουν αντίστοιχες παραπομπές στο τέλος της εκάστοτε σελίδας. Μια πιθανή εξήγηση για αυτό μπορεί να είναι πως το 1943 βρίσκεται πολύ κοντά αλλά και ταυτόχρονα πολύ μακριά στο 1922. Οι πρόσφυγες έχουν πλέον ενταχθεί κανονικά στην ελληνική κοινωνία και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της, επανεπεξεργάζοντας ό,τι έχει σχέση με την «προηγούμενη ζωή» τους στις νέες συνθήκες αλλά από την άλλη πλευρά και η ίδια η ελληνική κοινωνία έχει κληρονομήσει και αφομοιώσει πολιτισμικά στοιχεία από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και γενικότερα από τον ανατολίτικο χώρο. Ανεξάρτητα, πάντως, από τον τρόπο και τη συχνότητα που παρατίθενται οι «ντοπιολαλιές» μέσα στα τρία κείμενα, αποτελούν ενδείξεις ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος που έχει τη δική του ξεχωριστή φυσιογνωμία και τα δικά του στερεότυπα. Μέσα από τα κείμενα αυτά, με άλλα λόγια, η Ανατολή παρουσιάζεται ως μια ιδέα η οποία έχει ιστορία και μια παράδοση σκέψης, εικονοποιίας και λεξιλογίου που της παρέχουν την πραγματικότητα και την παρουσία της απέναντι στη Δύση.¹⁸⁴ Στο σημείο λοιπόν αυτό, προτού αναφερθούμε σε συγκεκριμένα παραδείγματα αντλημένα μέσα από τα κείμενα αυτά, αξιοσημείωτη κρίνεται μια σύντομη αναφορά στην προβληματική που αναπτύσσεται σχετικά με την εικόνα και τα στερεότυπα του «Άλλου».

Η διαμόρφωση ενός τύπου για τον ξένο και η αναφορά στους ξένους με κριτήριο τα εθνικά τους χαρακτηριστικά εμφανίζεται από την αρχαιότητα¹⁸⁵ και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια των αιώνων. Ωστόσο, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και λόγω ακριβώς των διαστάσεων και συνεπειών που προσέλαβε το ζήτημα του φυλετισμού, η συζήτηση για τα εθνικά χαρακτηριστικά και τους αντίστοιχους λογοτεχνικούς τύπους, διευρύνθηκε σημαντικά, τοποθετημένη πλέον σε νέα βάση εξαιτίας νέων δεδομένων. Το γεγονός ότι οι φαντασιακές προβολές μιας κουλτούρας ή μιας κοινωνίας οδήγησαν στην προσπάθεια της ολοκληρωτικής καταστροφής του

¹⁸⁴ E. W. Said, ό.π., σ. 15.

¹⁸⁵ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 148.

«Άλλου», με κύριο όπλο την προπαγάνδα εναντίον του, τη δυσφήμιση του μέσα από τη διάδοση της αρνητικής εικόνας του, αποτέλεσε σταθερά στη δεκαετία του 1950-1960 ένα έναυσμα στη συζήτηση σχετικά με τον φυλετισμό, και στη μελέτη των στερεοτύπων.¹⁸⁶ Οι όροι στερεότυπο, λογοτεχνικός τύπος, εικόνα, είναι όροι που χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη θεωρία της λογοτεχνίας, αλλά ως δάνειοι από άλλες επιστήμες, και όχι πάντα με σαφήνεια. Στις κοινωνικές επιστήμες, λόγου χάρη, ο όρος στερεότυπο αναφέρεται σε κοινωνικές ομάδες: εθνότητες, έθνη, τάξεις, φύλα, και έχει συνδεθεί με τη φυλετική προκατάληψη ενώ για την ψυχολογία το στερεότυπο είναι μια ιδέα που υπάρχει εκ των προτέρων και, χωρίς να έχει αποκτηθεί από την εμπειρία, επιβάλλεται στα μέλη μιας ομάδας και έχει τη δυνατότητα να αναπαράγεται χωρίς να μεταβάλλεται.¹⁸⁷

Η θεωρία της λογοτεχνίας και της επικοινωνίας, που μας αφορά εδώ περισσότερο, διαχειρίζεται τον όρο στερεότυπο με τη σημασία που αποκτά στην ψυχολογία, στην οποία τα στερεότυπα ορίζονται ως προκατασκευασμένες ιδέες που δεν στηρίζονται στην εμπειρία, δεν έχουν συγκεκριμένα θεμέλια, αλλά παρ' όλα αυτά κυριαρχούν στα μέλη μιας ομάδας και έχουν τη δυνατότητα να αναπαράγονται αμετάβλητες. Μέσα από τις προκατασκευές αυτές αναφύεται ο λόγος για τον «Άλλο».¹⁸⁸ Παράλληλα, στο λογοτεχνικό έργο οι επινοήσεις των συγγραφέων διαμορφώνονται σε εικόνες που στηρίζονται σε συλλογικές παραστάσεις και στερεότυπα, αλλά μπορούν να τα αναπλάθουν και να τα τροποποιούν μέσα από τη δημιουργική φαντασία. Η εικόνα λοιπόν δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με το στερεότυπο, μπορεί όμως να το αναπαράγει πιστά, συνεπώς να είναι στερεοτυπική. Ο λογοτέχνης που γράφει για τον ξένο, ξεκινά από το στερεότυπο του ξένου, χωρίς όμως να δεσμεύεται να το αναπαραγάγει, όπως επίσης δεν δεσμεύεται να αναπαραγάγει πραγματολογικά την ξένη πραγματικότητα. Επίσης, ο λογοτέχνης στο έργο δεν εκφράζει ευθέως τη γνώμη του για ένα συγκεκριμένο ξένο, απαντώντας σε κάποιο ερωτηματολόγιο, αλλά συνθέτει μια φανταστική εικόνα του ξένου, μια επινόηση που συνδέεται με την οικονομία του έργου, την οποία και εξυπηρετεί ενώ ταυτόχρονα αξιοσημείωτο είναι πως την εικόνα αυτή δεν μπορούμε να την εξετάσουμε παρά ως συστατικό του κειμένου, σε

¹⁸⁶ Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ...*, ό.π., σ. 156-157.

¹⁸⁷ Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ...*, ό.π., σ. 157-158.

¹⁸⁸ Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ...*, ό.π., σ. 161.

συνάρτηση με τα υπόλοιπα κειμενικά δεδομένα, και ειδικότερα με βάση την ανάλυση της πολιτισμικής εικονολογίας.¹⁸⁹

Η εικονολογική ανάλυση μας βοηθάει να εντοπίσουμε τη διάδοση της εικόνας του «Άλλου» ενώ η χρήση κυρίως του κατάλληλου λεξιλογίου συνιστά το εννοιολογικό και συγκινησιακό οπλοστάσιο, που κατά κανόνα είναι κοινό για τον συγγραφέα και το αναγνωστικό κοινό.¹⁹⁰ Στα κείμενα μας, όπως άλλωστε προαναφέραμε, γίνεται χρήση ενός συγκεκριμένου λεξιλογίου που θέτει παρόν τον «Άλλο» και επιτρέπει την παρουσία ενός δεδομένου πολιτισμικού περιβάλλοντος. Οι λέξεις αυτές, με άλλα λόγια, ανεξάρτητα από τον τρόπο που είναι δοσμένες, επιβεβαιώνουν συνεχώς την ύπαρξη του «Άλλου», εξυπηρετώντας τη μετάδοση του μηνύματος ότι πρόκειται για «διαφορετικό» άτομο. Παράλληλα, σημαντική κρίνεται η μελέτη του τρόπου παρουσίας του «Άλλου» μέσα στα κείμενα σε άμεση συνάρτηση με τη δική μας ύπαρξη, λαμβάνοντας υπόψη τον αντίστοιχο χώρο και χρόνο. Στα λογοτεχνικά μας κείμενα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως, κυρίως σε ό,τι αφορά το *Νούμερο* και την *Ιστορία*, ο ξένος κατέχει την ίδια θέση με 'εμάς' αφού συνεχώς οι ρόλοι εναλλάσσονται, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως παύει τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα να είναι Έλληνες. Εν κατακλείδι, σε ό,τι αφορά το 'σενάριο' οφείλουμε να γνωρίζουμε πως αυτό, τις περισσότερες φορές, στηρίζεται σε πολιτισμικούς μύθους. Στην περίπτωση, λοιπόν, των Τούρκων το σύνηθες σενάριο, κυρίως σε ό,τι αφορά την συγκεκριμένη ιστορική και χρονική περίοδο, είναι ο βάρβαρος, αμείλικτος και απάνθρωπος εχθρός που ως μοναδική επιθυμία έχει την καταστροφή του Έλληνα αντιπάλου του.

Στα κείμενα μας, λοιπόν, ο «Άλλος» κατέχει πρωτεύοντα ρόλο και τις περισσότερες φορές συνδέεται με μια συγκεκριμένη εικόνα και ταυτότητα. Έτσι, πρώτα από όλα, στο *Νούμερο* συναντάμε, με απόλυτη φυσικότητα, τον Τούρκο αξιωματικό που δέρνει και βασανίζει, το φρουρό που μοιράζει κλωτσιές, το στρατιώτη που φτύνει μέσα στο στόμα του αιχμαλώτου, τον υπαξιωματικό που απειλεί πως όποιος τολμήσει να αποδράσει θα εκτελεστεί επιτόπου. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες αντιπροσωπευτικές περιγραφές του Βενέζη που προσδίδουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στην εικόνα του Τούρκου, όχι μόνο ως προς τη συμπεριφορά του αλλά και ως προς της εξωτερική του εμφάνιση:

¹⁸⁹ Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ...*, ό.π., σ. 162.

¹⁹⁰ Για την πολιτισμική εικονολογία που αποτελεί έναν ιδιαίτερο κλάδο της συγκριτικής γραμματολογίας, βλ. Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ...*, ό.π., σ. 239-265.

«Η γυναίκα του ρολογά γέμισε τις χούφτες νερό και έκαμε να το φέρνει στον άνδρα της. Σιγά. Κοιτάζαμε με μίσος αυτή τη χούφτα που πλησίαζε. Ένας στρατιώτης πάει από πίσω κλέφτικα, και ξαφνικά χώνει τα χέρια του κάτω από τις μασχάλες της γυναίκας. Τη γαργαλούσε. Αυτή κάνει μια προσπάθεια, λίγο ακόμα, να τρέξει, να σώσει το νερό. Μα κι ο άλλος δώσ'του τη γαργαλούσε. Και εκείνη δε βάσταζε. Έμπηξε τα χάχανα. Λίγα μέτρα μπροστά μας. Άνοιξε τα χέρια της να προφυλαχτεί : Το νερό χύθηκε καταγής.»¹⁹¹, «Ως το βράδυ μας πήραν και δουλέψαμε, κάτι μικροαγγαρείες Τη νύχτα μας πήγαν σε ένα χαμηλό χτίριο. Θα 'ταν πριν αποθήκη για γεννήματα. Κατάντικρυ σε ένα τζαμί. Σα μπήκαμε μέσα ακούσαμε πολύ θόρυβο. Ένα-δυο λυχνάρια άναβαν εδώ κι εκεί. Μιλούσαν τούρκικα. Από το ντύσιμο τους καταλάβαμε πως ήταν εκεί μέσα όλο τουρκιά. Άλλοι ήταν στρατιωτικά ντυμένοι, άλλοι πολιτικά, σαρίκια στο κεφάλι, πλατιά κόκκινα ζουνάρια, κοντά βρακιά, ζειμπέκια. Τραβηχτήκαμε και οι τρεις σε μια άκρη. Είχαν κουβέντα και δε μας μίλησαν.»¹⁹², «Οι σκλάβοι υπόθεσαν πως θα ήταν τίποτα αग्γαρεία. Πολλές φορές γινόταν. Οι αξιωματικοί, για να κάμουν χαρτζιλίκι, πουλούσαν κρυφά σκλάβους, να δουλεύουν τη νύχτα για λογαριασμό τους. Τους φέρναν πίσω τα χαράματα, και το πρωί στο προσκλητήριο τους ζαναπουλούσε επίσημα το τάγμα.»¹⁹³

Παρατηρούμε, επομένως, μέσα από αυτά τα χαρακτηριστικά παραδείγματα πως οι Τούρκοι στρατιωτικοί και αξιωματικοί, χωρίς να κάνουν καμία είδους διάκριση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, εκδηλώνουν τη χειρότερη συμπεριφορά απέναντι στους Έλληνες αιχμαλώτους, θεωρώντας πως έτσι αποκτούν ένα αίσθημα δικαίωσης και ανωτερότητας. Στη δεδομένη χρονική στιγμή οι εναπομείναντες Έλληνες της Μικράς Ασίας βρίσκονται έρμιαια στις προθέσεις και τη φαντασία της πλειοψηφίας των Τούρκων στρατιωτικών οι οποίοι, γνωρίζοντας πως υπερέχουν, υλοποιούν οποιαδήποτε επιθυμία και σκέψη έχουν εις βάρος των αιχμαλώτων τους. Προσπαθούν όχι μόνο να εξευτελίσουν και να εκμηδενίσουν τον ηττημένο, πλέον, αντίπαλο τους αλλά να μπορέσουν να αντλήσουν από εκείνον ό,τι μπορούν χωρίς να

¹⁹¹ *Νούμερο*, σ.67.

¹⁹² *Νούμερο*, σ.156.

¹⁹³ *Νούμερο*, σ.170.

υπολογίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ανάγκη και προσωπικότητα. Οι Έλληνες, με άλλα λόγια, δεν αποτελούν για αυτούς, μέσα από την δυστυχία τους, μόνο ένα μέσο διασκέδασης αλλά και ένα ‘αντικείμενο’ που θα τους προσφέρει και υλικά οφέλη στην περίπτωση που το ‘αξιοποιήσουν καταλλήλως’. Δεν πρέπει, πάντως, να ξεχνάμε πως βρισκόμαστε σε περίοδο πολέμου όπου η βαρβαρότητα και οι πρακτικές της βίας πρωταγωνιστούν, παραμερίζοντας οποιοδήποτε αίσθημα συμπόνιας και κατανόησης. Παράλληλα, ο Βενέζης δεν αποδίδει αυτή την εχθρική ταυτότητα μόνο στους Τούρκους στρατιωτικούς αλλά ανάλογη είναι και στην πλειοψηφία της η συμπεριφορά και των απλών κατοίκων προς τους έλληνες αιχμαλώτους.

«Οι χωριανοί μαζεύονταν παρέες-παρέες, βλέπαν με περιέργεια τους κρεμασμένους, φτούσαν, φεύγανε ικανοποιημένοι να ζεσταθούν. Κι ο ντόχτρο το είχε στρώσει εκεί στον πλάτανο. Έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του για να δώσει ποικιλία στο θέαμα. Χόρευε κάτω από τους κρεμασμένους. Τραγουδούσε έναν παλαβό σκοπό σαν το μουγκριχτό ενός ζού, άγριο-κάτι συρμένες κραυγές που κόβουνταν όταν δεν το περίμενες.»¹⁹⁴

Αντίστοιχα, και ο Δούκας στην *Ιστορία* παρουσιάζει τους απλούς πολίτες να συμμετέχουν στην βαρβαρότητα και στον εξευτελισμό των Ελλήνων ενώ ταυτόχρονα και εδώ υπάρχουν οι Τούρκοι στρατιώτες που, εκμεταλλευόμενοι την ανθρώπινη ανάγκη και αδυναμία, χρηματοδοτούνται προκειμένου να αφήσουν τους αιχμαλώτους, στη συγκεκριμένη περίπτωση, να πιουν λίγο νερό. Για αυτούς ο ανθρώπινος πόνος των Ελλήνων αιχμαλώτων δεν έχει καμιά συναισθηματική αξία και δεν τους αγγίζει καθόλου αφού το μόνο που πρωτεύει είναι ο τρόπος με τον οποίο θα μπορέσουν να τους εκμεταλλευτούν και να τους περιγελάσουν ακόμη περισσότερο. Θα μπορούσε, μάλιστα, να ειπωθεί πως η κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι Έλληνες και η επιθυμία τους να την χειροτερέψουν, δημιουργεί στους περισσότερους Τούρκους ένα αίσθημα ηδονής και ικανοποίησης.

« -Όχι, δεν αντέχω, δώσε λεφτά και πάρε να πιούμε. Μου έδωσε, κι έτρεξα ίσια στον Τούρκο. -Λίγο νερό, του λέω, κοντεύω να ξεψυχήσω. -Τι λες, σκυλί; Ούτε δράμι δε σου δίνω. -Ασκέρ-αγά, ψυχικό θα κάνεις, να πάρε κι αυτά τα

¹⁹⁴ *Νούμερο*, σ.153.

λεφτά... Δώσε τα, μου λέει, και πιες κρυφά. Ήπια, κι έδωσα και του αδελφού μου.»¹⁹⁵, «Μετά πέντε ώρες, ήρθε ένας ζανθός, καλοντυμένος χότζας, κι εμείς με όλοι με μια φωνή τον παρακαλούσαμε:-Χότζα, Αλλάχ ασκινά, διψούμε, νερό! Σα να φχαριστήθηκε με τα χάλια μας, είπε: -Έτσι θέλω να σας βλέπω ως το τέλος, σαν τα φίδια να σερνόσαστε. Κι έφυγε. Αυτός έφυγε, κι άλλος ήρθε με το αμάξι. Κι εμείς φωνάζαμε πάλι: -Αλλάχ ασκινά, λίγο νερό, διψούμε, δεν αντέχουμε! Σα μας είδε καλά και τούτος, είπε:- Το γούστο μου το έκανα. Και διέταξε τον αμαζά να τραβήξει. Εφτά μέρες περάσαμε έτσι. Όσοι είχαν λεφτά πίνανε, μα όσοι δεν είχαν πίνανε το κάτουρο τους. Πολλοί πέσανε ψάθα από πείνα και δίψα. Οι συνοδοί μας είπανε να βγει από μας αγγαρεία, να τους πετάξουμε. Κι εμείς μαλώναμε ποιος θα πρωτοβγει γιατί θα έπινε νερό.»¹⁹⁶

Αυτή η αρνητική εικόνα για τον Τούρκο επιδεινώνεται, ακόμη περισσότερο, μέσα από τα περιστατικά των αλληπάλληλων βιασμών γυναικών στο *Νούμερο*, που μάλιστα ο ίδιος ο Βενέζης αναφέρεται πάντα σε αυτούς με το ουσιαστικό 'έκφραση'. Ενδεικτικά είναι τα συγκεκριμένα περιστατικά που αναντίρρητα αντικατοπτρίζουν μιας από τις πιο φρικαλέες και άσχημες στιγμές ενός πολέμου.

«Κρυμμένοι μες στο σκοτάδι είχαμε κολλήσει τα μάτια εκεί. Οι καρδιές χτυπούσαν. Κοιτάζαμε με περιέργεια αδυσώπητη, σα λύσσα, μη μας φύγει και η ελάχιστη λεπτομέρεια. Ο ένας στρατιώτης πολεμούσε να ρίξει τη γυναίκα ανάσκελα χάμου. Δεν έπεφτε. Τότες της έπιασαν οι δυο από τα χέρια κι ο τρίτος από τα ποδάρια. Αφησαν πια κατά μέρος της αβρότητα. Τα χέρια τους, τα κορμιά τους δούλευαν με νευρικές κινήσεις, δεν άντεχαν πια. Την ζάπλωσαν ανάσκελα. Ο μεσαίος στρατιώτης βιαζόταν να τη λευτερώσει από ένα –δυο ρούχα. Οι άλλοι την κρατούσαν με τα χέρια κολλημένα πάνω στο στήθος. Για μια τελευταία φορά πολέμησε να μαζέψει τις δυνάμεις της, να αντισταθεί. Ξέφυγε, στριφογύριζε σα φίδι, ουρλιάζοντας: -Σκοτώστε με! Σκοτώστε με! Τη φέραν πάλι στα ίδια, ανάσκελα, με κολλημένα πάνω της τα τρία ζευγάρια χέρια. Μη έχοντας πια να κάμει τίποτα άλλο, έπιασε να χτυπά το κεφάλι της απανωτά, απελπισμένα, στις πλάκες. Ο βουβός κρότος

¹⁹⁵ Ιστορία, σ.13.

¹⁹⁶ Ιστορία, σ.15.

νοιαζόταν να διατηρηθεί μια στιγμή μες στις φωνές της, που ολοένα αδυνατίζαν. Τέλος μέρεψε οριστικά. Άκουγες μονάχα ένα σιγανό, κλαμένο μουρμουρητό, ένα παράπονο. Και πολύ αραιά, ένα- δυο τελευταία χτυπήματα του κεφαλιού στις πλάκες –κάτι καθυστερημένα χειροκροτήματα μες στη λαχανιασμένη ανάσα του ζού, από πάνω της, που «εκφραζόταν.»¹⁹⁷, «Σκληρές γυναικείες φωνές. Σάλια –μπάλια. Οι στρατιώτες σαν απόφαγαν θελαν και να «εκφραστούν». Τραβούσαν τις γυναίκες, κι αυτές κάνανε τη συνηθισμένη αντίσταση. Ύστερα τις πήραν και χάθηκαν εκεί σιμά, μες στα μεγάλα κλήματα του αμπελιού...»¹⁹⁸

Παρατηρούμε, επομένως, πως ο πόλεμος κάνει τον άνθρωπο να ξεπεράσει οποιοσδήποτε ηθικές αναστολές έχει και να εξωτερικεύει, πολλές φορές, μια απάνθρωπη συμπεριφορά. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο κείμενο ο βιασμός των γυναικών από ένα σημείο και έπειτα παρουσιάζεται από το Βενέζη ως μια εφήμερη ανάπαυλα και λύτρωση και για την υπόλοιπη αποστολή των αιχμαλώτων. Πρόκειται για περιστατικά που δεν έρχονται τόσο να επιδεινώσουν την εικόνα του εχθρού, που έτσι και αλλιώς είναι στιγματισμένη αρνητικά, αλλά ταυτόχρονα να προκαλέσουν με την αντίδραση και τη στάση των Ελλήνων αιχμαλώτων αφού:

«Τα δυο κορίτσια που πήραμε από την Πέργαμο μας δώσαν πολλή άνεση. Ήταν έδαφος ακαλλιέργητο, και κάθε τόσο είχαμε στάση. Οι στρατιώτες τις μοιράζονταν, αποτραβιούνταν, γύριζαν, κι αρχίζαμε ξανά την πορεία. Τούτη η διακοπή μας έκανε καλό. Ξεκουραζόμαστε...»¹⁹⁹

Η αντίδραση τους, με άλλα λόγια, εκφράζει το μέγεθος της αγριότητας και της ηθικής αλλοτρίωσης που και οι ίδιοι υπέστησαν αφού ο πόλεμος δεν τους άφησε κανένα περιθώριο για συναισθηματισμούς και συμπόνια προς τους συνανθρώπους τους ενώ απεναντίας τους γέννησε ατομικιστικά και εγωκεντρικά αισθήματα, κάνοντας ακόμα και τους νεότερους να σκληρύνουν και να ωριμάσουν απότομα. Μάλιστα, ο Βενέζης σε ένα άλλο σημείο του βιβλίου, θέλοντας να περιγράψει και να τονίσει όλη αυτή την

¹⁹⁷ *Νούμερο*, σ.60-61.

¹⁹⁸ *Νούμερο*, σ.71.

¹⁹⁹ *Νούμερο*, σ.87.

ηθική καταρράκωση αναφέρει χαρακτηριστικά πως «Το παιδί μας είχε ξαναφέρει στον άνθρωπο. Ήταν παρασπονδία. Ξαναγυρίζαμε στο αγρίκι που λούφαζε.»²⁰⁰

Ταυτόχρονα, εξίσου σημαντικό είναι και η αναφορά σε κακομεταχείριση των παπάδων αφού, σύμφωνα πάλι με το *Νούμερο* του Βενέζη:

«Οι παπάδες είχαν κάμει τον ίδιο δρόμο με εμάς μια μέρα αργότερα. Τους ρωτούσαμε να μάθουμε νέα. Δεν πρόφταναν να μας πουν. Ήρθε το απόσπασμα. Μας σηκώνουν για δρόμο. Εμείς είχαμε συνεφέρει λίγο από τον ύπνο της νύχτας και το ψωμί. Μα οι ιερωμένοι ήταν να τους κλαις. Προπάντων οι δυο δε θελαν να σηκωθούν. Τους βιάσαν.»²⁰¹

Το μίσος και ο φανατισμός είναι τόσο έντονοι που δεν υπολογίζονται πλέον καμία είδους αξία και όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από αυτό που αντιπροσωπεύουν, είναι θύματα της οργής των Τούρκων. Στη συγκεκριμένη, ωστόσο περίπτωση, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως στην πρώτη έκδοση του βιβλίου το σχετικό παράθεμα είναι κάπως διαφορετικό.

«Μωρέ, οι παπάδες μας! Ήταν καμία τριανταριά, όλη η ιερή ομοσπονδία του Αϊβαλιού. Σε λιγοστούς μονάχα, κυμάτιζαν κάτι απομεινάρια από ράσα. Ένα δυο διατηρούσαν ακόμα στραβά, εφέδικα, τσαλακωμένα από τα χτυπήματα, τα καλιμάχια. Οι άλλοι ήταν ολόγυμνοι, με τις φανέλες και τα σώβρακα. Ρίχτηκαν χάμου και φώναζαν όλοι μαζί, επί παραγγελία. Ύστερα μύρισαν μια τον αγέρα, άλλη μια φύσηξαν τα ρουθούνια-ανθρώπινο κρέας μυρίζει, λέει ο δράκος-μωρέ παστό μυρίζει φωνάζουν και χιμούν τα ράσα. Αρπούσαν τις σαρδέλες και τις κατέβαζαν μονοκόμματες με τα λέπια, έπιναν κουβαδιές νερό και τα ξανάβαζαν μπρος. Ύστερα, όποιος πρόλαβε τον κύριον είδε, χώναν μες τους γυμνούς κόρφους τους αρμηρά, χουφτιές, χουφτιές μην τύχει και τελέσουν. Ευλογία. Μονάχα δυο, έτσι που έπεσαν δεν μετακινήθηκαν. Μια νέα, ήμερη αχαμνή μορφή που ρεζίλευε το είδος και ένας γέρος πάνου από

²⁰⁰ *Νούμερο*, σ.90.

²⁰¹ *Νούμερο*, σ.85.

εβδομήντα χρονώ. Στέναζαν. Οι παπάδες είχαν κάνει τον ίδιο δρόμο με εμάς μια μέρα αργότερα. Τους ρωτούσαμε να μάθουμε νέα...»²⁰²

Το συγκεκριμένο παράθεμα, που εκφράζει μια αντικληρική στάση του συγγραφέα, δεν βρίσκεται με την ίδια μορφή σε καμία από τις επόμενες εκδόσεις του βιβλίου αφού με την πάροδο του χρόνου ο Βενέζης το διαφοροποιεί σταδιακά. Ο συγγραφέας αμβλύνει αυτή τη σκηνή αυτοεξευτελισμού των παπάδων αφού ο 'συρφετός της απληστίας', όπως παρουσιάζεται στην έκδοση του 1931, μετατρέπεται το 1945 σε μια ομάδα πεινασμένων και καταταλαιπωρημένων γερόντων. Στο *Νούμερο* εντυπωσιάζει πράγματι η βιαιότητα με την οποία ο συγγραφέας καταφέρεται εναντίον της θρησκείας και της εκκλησίας και το 1945, αν και οι ειρωνικές αποστροφές προς τον Θεό διατηρούνται, ο αντικληρικαλισμός έχει αισθητά υποχωρήσει, ενώ πολλά χρόνια αργότερα, το 1974, ο Βενέζης θα προχωρήσει στην πλήρη αγιοποίηση του μικρασιατικού κλήρου.²⁰³

Παράλληλα, εκτός από της πρακτικές της βίας και της βαρβαρότητας, μέσα από τα κείμενα αυτά, μπορούμε να παρατηρήσουμε και τη συμπεριφορά του ανθρώπου μέσα στον πόλεμο αφού προκειμένου να καταφέρει να επιζήσει οδηγείται σε ποικίλες τεχνικές επιβίωσης και φτάνει σε οριακές εμπειρίες. Αξιοσημείωτη είναι, λοιπόν, η αναφορά στην περίπτωση των ατόμων που μεταμφιέζονταν σε γυναίκες προκειμένου να γλιτώσουν από τον εχθρό και να αποφύγουν τα Τάγματα Εργασίας. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια αρκετά σκληρή και ωμή σκηνή του πολέμου που μαρτυρά τον ανθρώπινο εξευτελισμό αλλά και την προσπάθεια για αναζήτηση μιας 'σανίδας προστασίας' με οποιοδήποτε τίμημα προκειμένου να αποφευχθεί ο βέβαιος θάνατος. Όπως παρατηρήσαμε, σε άλλο κεφάλαιο σχετικά με την *Ιστορία*, ο άνθρωπος είναι ικανός να φτάσει αλλά και να ξεπεράσει τα όρια του προκειμένου να μπορέσει να επιζήσει, θυσιάζοντας οποιαδήποτε εθνική, θρησκευτική αλλά και φυλετική ταυτότητα. Αντιπροσωπευτικό είναι το περιστατικό που μας διηγείται ο Βενέζης στο *Νούμερο* για τον Ηρόδοτο και για κάποιον άλλον νεαρό της ηλικίας του, που ντύθηκαν γυναίκες για να μη τους συλλάβει ο εχθρός.

²⁰² Ηλίας Βενέζης, *Το Νούμερο 31328. Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής*, Μυτιλήνη, 1931, σ. 76-77.

²⁰³ Για την αγιοποίηση του μικρασιατικού κλήρου η Καστρινάκη στο κείμενο της «Το 1922 και οι λογοτεχνικές αναθεωρήσεις», ό.π., σ.169, παραπέμπει στο: Ηλίας Βενέζης, *Μικρασία, Χαίρε*, Αθήνα, Εστία. Στο συγκεκριμένο βιβλίο, που αποτελεί συλλογή διηγημάτων, ο Βενέζης δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην προσωπικότητα και το έργο του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου.

«Ντύσαν γυναίκα τον Ηρόδοτο, να τον περάσουν. Μάλιστα του έβαλαν και κοιλιά, να μοιάζει έγκυος.... Τον είχαν, λέει, ορμηνέψει να χαμογελά άμα βλέπει κανένα σκοπό, και τούτος, μόλις είδε τον πρώτο, άρχισε να κουνιέται και να κάνει 'τζα'. Πάει κοντά ο σκοπός, με την ιδέα πως είναι γυναίκα για να τη βουτήξει, κάνει να της πιάσει τα φουσκωμένα στήθια, και βρυτά μες στα σακούλια με τα κουρελόπανα.»²⁰⁴ «Είναι μια νέα έκδοση Ηρόδοτος. Ένα παλικαράκι που είχε ντυθεί γυναίκα για να το σκάσει και το πιάσανε στο μουράγιο. Φορεί ακόμα ένα φουστάνι που κρέμεται κουρέλια από το τράβηγμα. Οι στρατιώτες κάνουν αστεία, άλλος του πιάνει τους γοφούς, αλλά τα στήθια, του γνέφουν, ζικ-ζικ, και γελούν, πεθαίνουν στα γέλια. Ένας τον γαργάλισε κάτω από τη μασχάλη. Το παλικάρι κάνει μια τρομερή προσπάθεια-δαγκάνει με τα δόντια τη γλώσσα του, κατάχλομο, να κρατηθεί. Και ξαφνικά, ανίκανο, ανοίγει το στόμα του και μπήγει ένα δυνατό σπαραχτικό χάχανο. Αυτό έδωσε την αφορμή. Οι στρατιώτες άρχισαν να τον γαργαλούν όλοι μαζί-στον αφαλό, στις μασχάλες, στο στήθος. Το παιδί κατρακύλησε ανάσκελα, χίμηξαν και αυτοί πάνω του και το γαργαλούσαν. Μες στα γέλια τους ξεχώριζε το δικό του ακράτητο χάχανο, που χυνόταν από τα δόντια του. Ένας στρατιώτης έσκυψε, αφλαντίασε, καράταρε, και ύστερα έφτυσε με δύναμη μέσα στο στόμα του που σπάραζε.»²⁰⁵

Μελετώντας, επομένως, το συγκεκριμένο παράδειγμα της παρενδυσίας, οδηγούμαστε στην προβληματική του Mikhail Bakhtin σχετικά με το γκροτέσκο και την καρναβαλική διάσταση της ύπαρξης. Ο Bakhtin, μελετώντας το έργο του Ραμπελαί, χρησιμοποιεί τη γλωσσική και θεματική ριζοσπαστικότητα του, για να μιλήσει γενικότερα για το καρναβαλικό στοιχείο, τον γκροτέσκο ρεαλισμό και την ιστορία του γέλιου.²⁰⁶ Το βιβλίο του «Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του» διαπραγματεύεται το καρναβάλι ως κοινωνικό θεσμό και τον γκροτέσκο ρεαλισμό ως λογοτεχνικό τρόπο ενώ επιπλέον, αποτελεί μια μελέτη της σημαντικής του σώματος, δηλαδή των διαφόρων σημασιών των μελών ή των οργάνων του και γενικά των λειτουργιών τους. Ανάμεσα στο καρναβάλι, το σώμα και το μυθιστόρημα

²⁰⁴ Νούμερο, σ.23-24.

²⁰⁵ Νούμερο, σ.44-45.

²⁰⁶ Δ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο...*, ό.π., σ.141.

παρατηρούμε κάποιες αναλογίες στο βαθμό που το καρναβάλι, όπως το μυθιστόρημα, είναι ένα μέσο για την προβολή της ετερότητας και το σώμα είναι δια-σωματικό, κατά τον ίδιο τρόπο που το μυθιστόρημα είναι διακειμενικό.²⁰⁷ Στο καρναβάλι, παράλληλα, κυριαρχεί μια βασική τάση: η έξαρση του σώματος και των λειτουργιών του, ο τονισμός του δεσμού του με τη γη, την τροφή και την ύλη, με το φυσικό, ζωικό και κοσμικό σύμπαν, η αποκάλυψη της σεξουαλικής και γονιμοποιητικής του ικανότητας, της ζωικής και δαιμονικής του δύναμης, τέλος, η υπογράμμιση των αδιάκοπων παραμορφώσεων και μεταμορφώσεων του, που δεν τον αφήνουν να πάρει μια μορφή οριστικά, αλλά το καθιστούν αιώνια «ανέτοιμο», ατελές ή ημιτελές, αλληλέγγυο με τον γύρω κόσμο. Στο σημείο, λοιπόν, το γκροτέσκο διασταυρώνεται με την καρναβαλική παράδοση, από την οποία πηγάζει πρωταρχικά αυτή η αντίληψη για το σώμα.²⁰⁸ Για το γκροτέσκο σώμα, παράλληλα, το οποίο είναι ανοιχτό, ο θάνατος δεν θέτει τέρμα σε τίποτα, αντίθετα υπόσχεται την ανανέωση. Στη σφαίρα του γκροτέσκου συντελείται η διασταύρωση ανάμεσα στο σώμα που πεθαίνει και στο σώμα που γεννιέται και όλα τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα σε αυτό το οριακό σημείο, το μεταίχμιο όπου το ένα σώμα χωρίζεται αλλά και ενώνεται με το άλλο.²⁰⁹

Στα συγκεκριμένα παραδείγματα, επομένως, παρατηρούμε σώματα που υποφέρουν και αποδεικνύονται ‘ημιτελή’ και ‘ανέτοιμα’ αφού, προκειμένου να μπορέσουν να συνεχίσουν να υφίστανται, συγχωνεύονται και ‘ανανεώνονται’ μέσα σε ένα άλλο σώμα, ακόμα και αν αυτό, το καινούργιο σώμα, θέτει υπό αμφισβήτηση την σεξουαλική και έμφυλη τους ταυτότητα. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα σώμα βασανισμένο, που ξεπερνάει την οντότητα του και, φυσικά τη δεδομένη στιγμή, δεν έχει καμία είδους ταυτότητα αφού παραπαίει ανάμεσα στην ανδρική και την γυναικεία φύση. Αυτή η γυναικεία παρενδυσία, παράλληλα, προκαλεί στα συγκεκριμένα πρόσωπα την ψευδαίσθηση μιας δύναμης,²¹⁰ που θα μπορέσει να τους επιφέρει σωτηρία και ασφάλεια, ενώ αποτελεί το μικρότερο τίμημα αφού, έτσι κι αλλιώς, η ελευθερία τους έχει ήδη διασαλευτεί.²¹¹ Μιλάμε, πάντως, για μια παρενδυσία που, σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί επιλογή, όπως γίνεται στην εορτή

²⁰⁷ Δ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο...*, ό.π., σ.145-146.

²⁰⁸ Γιάννης Κιουρτσάκης, *Καρναβάλι και Καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Αθήνα, Κέδρος, 1985, σ. 71.

²⁰⁹ Δ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο...*, ό.π., σ.148.

²¹⁰ Elaine Scarry, *The Body in Pain. The making and unmaking of the world*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1985, σ. 28.

²¹¹ E. Scarry, ό.π, σ. 75.

του καρναβαλιού, αλλά επιτακτική ανάγκη, η οποία έρχεται να αναδείξει την αληθινή διάσταση και εικόνα ενός πολέμου.

Παρατηρούμε, επομένως σε γενικότερο πλαίσιο αναφοράς, πως, κυρίως στο *Νούμερο* και την *Ιστορία*, αποδίδεται μια ιδιαίτερα αρνητική εικόνα στον Τούρκο εχθρό που παρουσιάζεται όχι μόνο να χαίρεται αλλά να παρωδεί και να εκμεταλλεύεται την ανθρώπινη αδυναμία και ανάγκη των Ελλήνων αιχμαλώτων, κάνοντας παράλληλα ότι μπορεί περισσότερο προκειμένου να επιδεινώσει τη δυστυχία τους. Μέσα από τέτοιου είδους, λοιπόν, περιστατικά φαίνεται πως προβάλλεται η ιδέα του αντιπάλου ως πλάσματος δαιμονικού, ως αληθινής ενσάρκωσης των δυνάμεων του κακού.²¹² Παράλληλα, ιδιαίτερα έντονη και συνεχής είναι η αναφορά, μέσα από διαφορετικές οπτικές, στην αληθινή διάσταση του πολέμου αφού είναι απόλυτα καταστροφικός, όχι μόνο σε ό,τι αφορά τις υλικές φθορές που προκαλεί, αλλά κυρίως στις επιπτώσεις του πάνω στην ίδια την ανθρώπινη υπόσταση.²¹³ Εντούτοις, κυρίως στο *Νούμερο*, συναντάμε διάσπαρτα και ορισμένες εξαιρέσεις αφού υπάρχουν και Τούρκοι που διαφέρουν από την πλειοψηφία και προσπαθούν, όπως μπορούν και όσο αυτό είναι εφικτό, να βοηθήσουν τους Έλληνες αιχμαλώτους.

«Ήμουν μονάχος στο θαλάμι. Ένας μικρός μαύρος όγκος ήρθε και στάθηκε στην πόρτα. Ήταν μια γριούλα μισοσκεπασμένη με το φερετζέ. Ρίχνει μια ματιά ανήσυχη γύρω στο καλντερίμι. Ύστερα πετά βιαστικά προς το μέρος μου ένα μεγάλο κομμάτι ζεστό ψωμί και ένα κυδώνι. –Θέλεις τίποτα, ογλούμ (γιε; μου) ρωτά φοβισμένη η φωνή, τρέμοντας κάτω από το μαύρο πέπλο. Στέκω χαμένος, χτυπημένος. Είναι μια φωνή τόσο ήμερη. Μα μπορεί, λοιπόν, στα τούρκικα να γίνει τέτοιος τόνος; –Θέλεις τίποτα; Ξαναρωτά η φωνή ανυπόμονα. Απροετοίμαστος, μόλις κατορθώνω να το συλλαβίσω, πως τίποτα.- Ευχαριστώ, ανά... (μητέρα)»²¹⁴ «Ο γιατρός σωπαίνει-σίγουρα δε βρίσκει τη γαλλική λέξη να αρχίσει τη νέα κουβέντα. - Δεν ξέρεις τούρκικα; με ρωτά αργότερα. -Όχι. Ό,τι μαθαίνω τώρα. Πάλι σωπαίνει. Ύστερα λέει πως πρέπει, έτσι αδύνατος, να μη δουλέψω κάμποσες μέρες. Μα πώς να γίνει; Σκέφτεται να βρει, τέλος το βρίσκει: -Θα πω πως θα έχεις δουλειά σε μένα.

²¹² Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ...*, ό.π., σ. 148.

²¹³ E. Scarry, ό.π., σ. 61.

²¹⁴ *Νούμερο*, σ.131.

Να μεταφράζεις φραντσέζικες οδηγίες. Έτσι έγινε. Πήγαινα το πρωί στο ιατρείο και γύριζα το βράδυ στο κουβούσι μας. Ο γιατρός μου έδωσε ένα παντελόνι και ένα ζευγάρι αρβύλες. Κάθε βράδυ με γέμιζε ψωμιά: -Για τους συντρόφους σου.»²¹⁵

Τα μεμονωμένα αυτά περιστατικά δεν αναιρούν την αρνητική εικόνα που έχει αποδοθεί στον Τούρκο αλλά, ωστόσο, έρχονται να κάνουν λόγο για μια ομάδα ατόμων που δεν αντιμετωπίζει τους Έλληνες αιχμαλώτους με βάση εθνικά και θρησκευτικά κριτήρια αλλά ως άτομα που βρίσκονται σε μια δυσμενή κατάσταση και χρειάζονται τη βοήθεια και τη συμπαράσταση των συνανθρώπων τους, ανεξαρτήτως εθνοφυλετικής ταυτότητας. Πρόκειται για άτομα μεγάλης ηλικίας που προσπαθούν να βοηθήσουν με όποιο τρόπο μπορούν και να προσφέρουν, έστω και προσωρινή, ανακούφιση στο συνάνθρωπο τους. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα φαίνεται πως αντισταθμίζεται η εικόνα με τον αδίστακτο και αμείλικτο εχθρό, πως αυτός αποενοχοποιείται, ενώ ο ίδιος ο Βενέζης, σε ένα σημείο του *Νούμερου*, σημειώνει χαρακτηριστικά για αυτά τα ξεχωριστά περιστατικά ‘ανθρωπιάς’ πως «*Ναι. Ένα γεροντάκι στο Κίρκαγας, μια γριούλα στο Μπακίρ, ένα ηλικιωμένο βόδι εδώ στο Αζάρ: οι άνθρωποι του Θεού. Η καλοσύνη φυτρώνει λοιπόν σε μεγάλες ηλικίες; Φαίνεται θα είναι παρακμή.*»²¹⁶ Μια εξίσου διαφορετική περιγραφή αποδίδεται στον Τούρκο ληστή Λάζο στην *Αιολική Γη* που ο συγγραφέας χωρίς να του αναιρεί ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αναμφισβήτητα τον διαφοροποιεί από τον γενικό κανόνα.

«Ο Λάζος ήταν ένας φοβερός ληστής Τούρκος, ο τρόμος- στα παλιότερα χρόνια- όλης της περιοχής που άρχιζε από την Πέργαμο και πιο πέρα από το Κιργαγάτς, και τελείωνε στον Αδραμυτηνό κόλπο. Η φήμη τον παρίστανε αφάνταστα σκληρό και αιμοβόρο άνθρωπο, χωρίς μπέσα μήτε για τη φυλή του, μήτε για τους χριστιανούς. Κιαφήρ-άπιστο- τον λέγαν όλοι, επειδή ξέραν πως σε τέτοιο θεριό δεν μπορούσε να φωλιάζει πίστη σε θεό.»²¹⁷ «Τέλος σηκώθηκε. Ήταν πια ήρεμος, και στο στεγνό του πρόσωπο φαινόταν η απόφαση. -Φώναξε μια δούλα!, λέει επιτακτικά στον παππού. Η γριά, που

²¹⁵ *Νούμερο*, σ.134.

²¹⁶ *Νούμερο*, σ.160.

²¹⁷ *Αιολική Γη*, σ.40.

φρόντιζε την άρρωστη νέα μητέρα, ήρθε. Ο Λάζος βγάζει από το σελάχι του ένα μαύρο σακουλάκι, το πουγκί με τις εκατό λίρες που του είχε στείλει ο παππούς.- Δώσε το στην κυρά σου, λέει δίνοντας της το πουγκί. –Πες της πως τη το στέλνει ο Λάζος για την προίκα της κόρης της. Βγήκε πρώτος, οι άλλοι ληστές ακολουθούσαν. Η Πούλια έτρεμε κατά τα δυτικά. Έκανε πολύ ψύχρα.»²¹⁸

Συγκρίνοντας, πάντως και τα τρία βιβλία, παρατηρούμε πως στο *Νούμερο* γίνεται μεγαλύτερη αναφορά στην περιγραφή του Τούρκου ως αδίστακτου και σκληρού εχθρού που μαίνεται με μίσος και φανατισμό εναντίον του αντιπάλου του. Ωστόσο, και εκεί, πλησιάζοντας προς το τέλος του βιβλίου παρατηρούμε πως διατίθεται περισσότερος χώρος για τις εκδηλώσεις συμπαράστασης των Τούρκων προς τους αιχμαλώτους.

«Έτσι με τον καιρό, χωρίς να το καταλαβαίνουμε, τυφλά, αρχίσαμε, οι μαφαζάδες και εμείς, να ερχόμαστε σιμά. Να πλησιάζουμε. Τα βράδια έρχονται πιο τακτικά και κάνουν παρέα μαζί μας. Λέμε μαζί τα βάσανα μας. Και στην κουβέντα δεν μας μεν πια ‘γεσήρ’. Με τη βαριά ανατολίτικη φωνή τους το προφέρουν γεμάτο θερμότητα και καλοσύνη: -Αρκαντάς (σύντροφε). Στις δουλειές που πάμε μήτε χτυτούν πια μήτε βλαστημούν. Σα δεν είναι μπροστά κανένας ρωμιός τσαούς κάνουν πως δε βλέπουν και μας αφήνουν να καθόμαστε. Τουτουνούς τους τσαούς τους τρέμουν, γιατί τους σπιγουνεούν άναντρα στους αξιωματικούς.»²¹⁹

Αξιοσημείωτο είναι, ταυτόχρονα, πως ανάμεσα στους Έλληνες αιχμαλώτους και στους Τούρκους που ήρθαν από την Ελλάδα, αναπτύχθηκαν φιλικές σχέσεις στους χώρους που ήταν και οι δυο εγκλεισμένοι, χωρίς να γίνεται καμία εθνική και θρησκευτική διάκριση. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, πως ο Βενέζης δεν κάνει καμία είδους διάκριση ανάμεσα στους αιχμαλώτους των δυο λαών αλλά ενδεχομένως αντιμετωπίζει και τις δυο πλευρές των αιχμαλώτων ως θύματα μιας κοινά υπεύθυνης κατάστασης που οι θύτες και τα θύματα της προέρχονται και από τις δυο, αντιμαχόμενες, πλευρές.

²¹⁸ *Αιολική Γη*, σ.48.

²¹⁹ *Νούμερο*, σ.214.

«Μα σε λίγες μέρες τα πράματα στρώσανε. Σε πολλούς δικούς μας το ψωμί περίσσευε. Η όρεξη είχε λιγοστέψει. Περίσσευε και το φαγί. Για αυτό πολλοί πήγαιναν κοντά στα σύρματα και το έριχναν το περίσσιο φαγί. Ήταν εκεί γυναίκες και παιδάκια. Το μάζευαν, γιατί τους έδιναν ασήμαντα πράματα, ένα επίδομα να ζήσουν` πεινούσαν. Την ώρα που μοιραζόταν σε εμάς το συσσίτιο, από την άλλη μεριά, στα σύρματα, αραδιάζονταν και μας περίμεναν. Βαστούσαν κάτι τσουκάλια. Ένας δικός μας έκανε ώμο. Ένας άλλος πατούσε και ανέβαινε. Έτσι χύναμε πάνω από τα σύρματα στα τσουκάλια το φαγί που μας περίσσευε. Ύστερα προχωρήσαμε. Μας δίναν με τον ίδιο τρόπο πάνω από τα σύρματα τα παιδάκια τους. Οι σκλάβοι τα κρατούσας ένα-δυο ώρες. Παίζαν, τα τάζαν. Το βράδυ τα δίναν πάλι πίσω. Και ύστερα, πολλές ώρες, έμεναν σκεφτικοί`. Έτσι γίνανε και διάφορες φιλίες. Κάθε παιδάκι είχε ένα δικό του φίλο στο στρατόπεδο. Αυτοί οι φίλοι ήταν προπάντων μες στους σκλάβους που είχαν μεγάλη ηλικία-φαμελίτες κάποτες. Μόλις τα παιδάκια βρίσκονταν στο στρατόπεδο έψαχναν και τους γύρευαν με τα μάτια.»²²⁰

Η εικόνα, λοιπόν, των Τούρκων στα μυθιστορήματα του Βενέζη, σύμφωνα με την άποψη του Ηρακλή Μήλλα, είναι «ισορροπημένη» με την έννοια ότι υπάρχουν, όπως είδαμε, διάφοροι χαρακτήρες, καλοί και κακοί, όπως συμβαίνει και με τους Έλληνες ήρωες του.²²¹ Παράλληλα, παρατηρούμε πως συγγραφείς της γενιάς του Τριάντα σαν τον Δούκα και τον Βενέζη αναφέρονται σε Τούρκους που σχετίζονται με σύγχρονα γεγονότα και επιλέγουν να διαχειριστούν την εικόνα του «υπαρκτού» Τούρκου.²²² Εντούτοις, αυτό δε σημαίνει πως όλοι οι συγγραφείς αυτοί προσδίδουν στην εικόνα του «υπαρκτού» Τούρκου πάντα τα ίδια χαρακτηριστικά. Έτσι, σε συγγραφείς όπως ο Βενέζης και ο Θεοτοκάς, οι Τούρκοι πολεμούν τους Έλληνες και συμβάλλουν σε βιοπραγίες αλλά ο ρόλος τους περιορίζεται στο πλαίσιο του πολέμου ενώ ταυτόχρονα, σε ορισμένες περιπτώσεις, παρακολουθούμε και Τούρκους οι οποίοι

²²⁰ *Νούμερο*, σ.234.

²²¹ Ηρακλής Μήλλας *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία-Ιστοριογραφία- Λογοτεχνία και Εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001, σ.351-352.

²²² Ο Μήλλας αναφέρει χαρακτηριστικά πως η ομάδα των λογοτεχνών που ασχολείται με την εικόνα του «υπαρκτού» Τούρκου, σε αντίθεση με αυτή του «ιστορικού» που σχετίζεται με την τουρκοκρατία, κατάγεται από τη Μικρά Ασία ή την Κωνσταντινούπολη ενώ η άλλη ομάδα απαρτίζεται από συγγραφείς που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο. (Η. Μήλλας, ό.π., σ. 351-352.).

προσπαθούν να βοηθήσουν τους Έλληνες ή και Έλληνες να διαπράττουν βιαιότητες. Παράλληλα, σε ορισμένους πάλι συγγραφείς όπως η Σωτηρίου ή ο Δούκας, η εικόνα του «υπαρκτού» Τούρκου προσλαμβάνεται πιο εξεζητημένη και ανθρώπινη.²²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συνολική περιγραφή της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του αφεντικού του Νικόλα στην *Ιστορία*, ο οποίος αποκαλύπτει έναν πολύ ευγενικό, φιλόξενο και δίκαιο χαρακτήρα. Εντούτοις, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο ίδιος εκδηλώνει αυτή τη συγκεκριμένη συμπεριφορά, πιστεύοντας πως απευθύνεται σε έναν ομόθηρσκο του, που χαίρεται και αυτός «γιατί είχε φύγει ο Γκιαούρης, ο εχθρός.»²²⁴

Ανεξάρτητα, πάντως, από τον τρόπο που σκιαγραφείται η εικόνα του Τούρκου και τα χαρακτηριστικά που της προσδίδει ο κάθε συγγραφέας, σε όλες, σχεδόν, τις περιπτώσεις παραμένει ο «Άλλος», αυτός δηλαδή που διαφοροποιείται από εμάς. Παράλληλα, σχετικά με την παρουσία του «Άλλου» στα μυθιστορήματα αυτά, αξιοσημείωτη είναι και η άποψη της Niki Eideneier η οποία αναφέρει πως τα μυθιστορήματα παραμένουν «ελληνοκεντρικά» και η παρουσία του «Άλλου» συμβαίνει παρεμπιπτόντως, είτε επειδή έρχεται σε σύγκρουση με τους Έλληνες ήρωες του έργου είτε επειδή βρίσκεται σε σχέση φιλίας- συχνά όμως και σε σχέση εξάρτησης- είτε γιατί δείχνει ανθρωπισμό ή και μεταμέλεια είτε γιατί-κι αυτό είναι η συχνότερη περίπτωση-στις περιγραφές των κακουργιών που διαπράττουν ως μεμονωμένα άτομα, αλλά και μαζικά, υπακούοντας και ξεπερνώντας σε αγριάδα τις διαταγές, ως ομάδες φανατισμένες που ζητούν και παίρνουν εκδίκηση.²²⁵ Στο σημείο αυτό, ταυτόχρονα, οφείλουμε να λάβουμε υπό όψιν μας και την πολιτική διάσταση των γεγονότων, υπενθυμίζοντας πως το 1930 υπογράφεται ανάμεσα στον Ισμέτ Ινονού και τον Ελευθέριο Βενιζέλο το Οικονομικό Σύμφωνο και το Σύμφωνο Φιλίας και, επομένως, τα λογοτεχνικά αυτά κείμενα εντάσσονται σε μια περίοδο που τείνουν να αποκατασταθούν οι σχέσεις μεταξύ των δυο χωρών.

Παράλληλα, αν και ιδιαίτερα σύντομη, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περιγραφή της γυναικείας ταυτότητας μέσα από τρία διαφορετικά παραδείγματα που διαμορφώνουν αντίστοιχα μια συγκεκριμένη οπτική για το γυναικείο φύλο. Στην

²²³ Η. Μήλλας, ό.π., σ. 352-353.

²²⁴ *Ιστορία*, σ. 46.

²²⁵ Niki Eideneier, «Η εικόνα των Τούρκων στην ελληνική λογοτεχνία» στο: Α. Αστερίου -Κων. Δημάδης-Αναστ. Δανάη Λαζαρίδου (επιμ), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981). Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 179.

Αιολική Γη η γιαγιά παρουσιάζεται ως μια αξιόλογη και πεπειραμένη γυναίκα η οποία όμως, σύμφωνα με τα πρότυπα και τα δεδομένα της εποχής της, υπακούει και υποτάσσεται στο πρόσωπο του συζύγου της.

«Κι όταν έμπαινε ο παππούς, έπρεπε να σηκωθεί πρώτη η γιαγιά να τον δεχτεί, πάντα όρθια, όχι μονάχα για να μάθει σε εμάς να τον σεβόμαστε μα επειδή το αισθανόταν σα δικό της χρέος.»²²⁶

Μια άλλη όμως γυναίκα στην *Αιολική Γη*, η Ντόρις, που διαφέρει από τις υπόλοιπες γυναίκες της εποχής της και κυρίως προέρχεται από έναν άλλο χώρο με εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις, περιγράφεται ως ένα κορίτσι που:

«ήταν παράξενα ντυμένη σαν άντρας. Φορούσε πέτσινη κιλότα και πέτσινη κόκκινη ζακέτα. Στη μέση της ήταν ζωσμένη τα φισεκλίκια της, ήταν καβάλα σε άσπρο άτι, και βαστούσε μαζί με τα γκέμια την καραμπίνα της. Στο κεφάλι της είχε ένα άσπρο σκληρό καπέλο με μεγάλο γύρο. Τα ξανθά μαλλιά πέφταν στα μάγουλα της.»²²⁷

Αυτή η διαφορετική εικόνα της Ντόρις εκφράζεται και από την αδιαφορία της να βρεθεί μόνη της με ξένους άνδρες, παρά την άρνηση του πεθερού της, προκειμένου να αναζητήσει τα ίχνη του κυνηγού.

«-Θα πάω εγώ, πατέρα. Αφήστε με να πάω εγώ. Ο γέρο Βηλαράς τινάζεται ξαφνιασμένος. –Μα τι είναι αυτά που λες, παιδί μου; Για όνομα του Θεού! Δε γίνεται! Δε γίνεται! Πως θα πάς εσύ; -Δεν είναι αυτές δουλείες για γυναίκες, λέει και ο Παγίδας ήρεμα. Δε γίνεται να έρθεις εσύ.»²²⁸

Μέσα, λοιπόν, από τα δυο αυτά παραδείγματα παρατηρούμε δυο γυναίκες που προέρχονται από εντελώς διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα και η κάθε μια με τον τρόπο και τη συμπεριφορά της αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό γίγνεσθαι. Διαπιστώνουμε, με άλλα λόγια, πως η «Ευρωπαϊά» παρουσιάζεται σαφώς

²²⁶ *Αιολική Γη*, σ.37.

²²⁷ *Αιολική Γη*, σ.181.

²²⁸ *Αιολική Γη*, σ.266.

πιο προοδευτική, όχι μόνο προς τα πιστεύω και τη συμπεριφορά της αλλά και ως προς την εξωτερική της εμφάνιση ενώ δε διστάζει να προβεί σε ενέργειες που για γυναίκες, σαν τη γιαγιά, θεωρούνται απαγορευμένες και ασφαλώς κατακριτέες. Η γιαγιά, χωρίς να χάνει την προσωπικότητα και την αξία της, εκπροσωπεί το είδος της γυναίκας που υπακούει στο πρόσωπο του «pater-familia» και δεν προβαίνει σε πράξεις που θα της προσδώσουν περισσότερη ανεξαρτησία και ελευθερία. Απεναντίας, η Ντόρις, και η εικόνα των γυναικών που αντιπροσωπεύει, είναι ένα εντελώς αυτόνομο και ανεξάρτητο άτομο που δε διστάζει να πάρει πρωτοβουλίες και να εκφράσει ελεύθερα τη γνώμη της, ακόμα και αν έρχεται σε διάσταση με την ομήγυρη της.

Ταυτόχρονα, εντελώς διαφορετική είναι και η εικόνα που αποδίδεται στην Τουρκάλα ή οποία, κυρίως σε ό,τι αφορά τον ερωτικό τομέα, 'υπακούει' στα ανατολίτικα στερεότυπα και παρουσιάζεται ιδιαίτερα τολμηρή και ηθικά ελεύθερη, συγκριτικά πάντα με τα δεδομένα και τις αντιλήψεις της εποχής εκείνης.

*«-Που θα βγει αυτή η δουλειά; Που θα βγει; αναρωτιόταν για την Ευρυδίκη. Έρχεται, λέει, με πιάνει, με σκαλίζει, ακουμπά στα γόνατα μου, με φιλά, μου λέει 'σερί', και εγώ στέκω ντούρος σα σίδερο. –Μήπως δεν είσαι άνδρας; με ρώτησε ξαφνικά... Ναι αυτή. Λυσσασμένη, σαν αγρίμι, τον είχε προκαλέσει σήμερα ολότελα ανοιχτά. Μα αυτός ήταν σίδερο- ένα μικρό κρύο σίδερο. Αντιστεκόταν. Τότες τινάχτηκε απάνου, τα μάτια άστραψε, άρπαξε ένα καμτσίκι του πατέρα της και άρχισε να τον χτυπά ξέφρενα στο μούτρο, στο κεφάλι, παντού.»*²²⁹

Η Τουρκάλα, με άλλα λόγια, παρουσιάζεται ιδιαίτερα σαγηνευτική και προκλητική ενώ ταυτόχρονα προβάλλεται ως «γνήσια» Ανατολίτισσα, επιβεβαιώνοντας αυτό που κυριαρχεί στο κοινωνικό φαντασιακό για τη γυναίκα της Ανατολής. Η Ανατολίτισσα, τις περισσότερες φορές, ταυτίζεται με την εικόνα της ιδιαίτερα φιλήδονης και αισθησιακής γυναίκας, που φαίνεται να έχει τις λιγότερες ηθικές αναστολές προκειμένου να προκαλέσει και να προσελκύσει τον ερωτικό της σύντροφο. Η ερωτική βουλμία των γυναικών της Ανατολής, γενικότερα, είναι κομμάτι ενός στερεοτύπου που παραπέμπει σε ζωώδη συμπεριφορά και εξισώνει την Ανατολή με τη φύση και την απόσταση από τον πολιτισμό και τον έλεγχο των ενστίκτων.

²²⁹ *Νούμερο*, σ.127-128.

Μελετώντας, λοιπόν, συμπερασματικά, τα συγκεκριμένα λογοτεχνικά κείμενα αναφορικά με την παρουσία του «Άλλου» και τον τρόπο που αναπαρίσταται η ετερότητα μέσα σε αυτά, οδηγούμαστε σε ορισμένα συμπεράσματα κυρίως με την εικόνα που αποδίδεται στον Τούρκο. Πρώτα από όλα, όμως, συνειδητοποιούμε πως ο πόλεμος μπορεί να ανασιμασιοδοτήσει και να αναδείξει την ετερότητα με νέους όρους ενώ προσλαμβάνεται ως δομή καταστροφής της ιστορίας που θέτει νέα ζητήματα στο σύστημα των αναπαραστάσεων. Παράλληλα, παρατηρούμε πόσο διαφορετική μπορεί να είναι η ανθρώπινη διάσταση και συμπεριφορά κατά τη διάρκεια μιας πολεμικής δοκιμασίας. Σε μεγαλύτερο βαθμό στην *Ιστορία* και το *Νούμερο* και σε πολύ μικρότερο στην *Αιολική Γη*, ενδεχομένως λόγω ιστορικής και χρονολογικής περιγραφής, ο Τούρκος σκιαγραφείται με αρνητικά και μελανά χαρακτηριστικά ενώ φαίνεται πως οι εξαιρέσεις προσθέτουν εξατομικευμένες πινελιές ανθρωπιάς, όπως άλλωστε σημειώσαμε και στο εισαγωγικό σημείωμα. Εντούτοις, σε καμιά περίπτωση δε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια λογοτεχνία ‘μίσους’ που θέλει μόνο να υποβαθμίσει την αντίπαλη πλευρά. Πρόκειται για τρία βιβλία που, όπως άλλωστε αναφέραμε, γράφονται κάτω από μια συγκεκριμένη κοινωνική, χρονική, ιστορική αλλά και συγκινησιακή κατάσταση, που μπορεί να προβάλλουν ορισμένες εθνικιστικές αντιλήψεις και στερεότυπα για τον «Άλλο» αλλά, ταυτόχρονα, έρχονται να κάνουν λόγο για ένα ευρύτερο ουμανιστικό ιδεώδες και μια ιστορική κατάσταση που δεν πρέπει να αντιμετωπίζει μονόπλευρα τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές. Σε καμιά περίπτωση, με άλλα λόγια, οι Τούρκοι δεν είναι μόνο οι θύτες και οι μοναδικά υπεύθυνοι για την εθνική συμφορά των Ελλήνων ενώ ταυτόχρονα, και οι Έλληνες έχουν και τις δικές τους ευθύνες και προκάλεσαν και αυτοί εξίσου πολλές υλικές και ηθικές καταστροφές στους Τούρκους. Μέσα από τα βιβλία αυτά, και κυρίως μέσα από την *Ιστορία*, γίνεται λόγος για μια κοινά υπεύθυνη κατάσταση και ενδεχομένως αντιπαρατίθεται στη δημόσια και συλλογική μνήμη που καταδικάζει αποκλειστικά την άλλη πλευρά και αντιμετωπίζει την ελληνική μόνο ως τα θύματα μιας ιστορικής και πολιτικής δοκιμασίας.

Εν κατακλείδι, μέσα από το συγκεκριμένα παραδείγματα που παραθέσαμε και που αποτελούν όψεις μιας πολεμικής διαδικασίας, οδηγούμαστε στη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης εικόνας για την ταυτότητα του πρόσφυγα και του αιχμαλώτου. Πρόκειται για άτομα που φέρνουν το τραύμα του εκπατρισμού, της απώλειας των οικογενειακών και φιλικών τους προσώπων ενώ πολλά από αυτά γνώρισαν πολλές

κακουχίες και βασανισμούς, προτού μπορέσουν να γλιτώσουν-όσοι τελικά το κατάφεραν- από τον εχθρό. Ωστόσο, και στα τρεις ιστορίες φαίνεται πως τα πρόσωπα αυτά είναι προικισμένα με κουράγιο, τόλμη, δύναμη. Έτσι, όσο και να είναι λυπημένος, παρακολουθούμε τον παππού στην *Αιολική Γη* να είναι αποφασισμένος να δημιουργήσει από την αρχή τη ζωή του, τον Νικόλα στην *Ιστορία* να ξεπερνά τους φόβους και τις αδυναμίες του, βρίσκοντας τρόπο να αποφύγει το θάνατο καθώς και τον Ηλία στο *Νούμερο* να διατηρεί ζωντανή την ελπίδα του πως μπορεί να επιζήσει από τα Τάγματα Εργασίας, Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως όλη αυτή η περιπέτεια που έζησαν οι ήρωες δεν τους στιγμάτισε και δεν τους άφησε ανεξίτηλα αισθήματα αφού, όπως είδαμε κυρίως μέσα από το *Νούμερο*, ο πόλεμος σκληραίνει τον άνθρωπο και τον οδηγεί σε πράξεις και σκέψεις που, ενδεχομένως, τότε δε θα μπορούσε να φανταστεί πως είναι ικανός να κάνει.

Γενικά συμπεράσματα.

Στην παρούσα εργασία, επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τρία λογοτεχνικά κείμενα, την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, το *Νούμερο 31328. Το βιβλίο της σκλαβιάς* και την *Αιολική Γη*, ως μαρτυρίες για την ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγικής εμπειρίας. Τα συγκεκριμένα κείμενα ανήκουν σε δυο συγγραφείς, τον Στρατή Δούκα και τον Ηλία Βενέζη, που βίωσαν το γεγονός της προσφυγιάς και το οποίο αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και βασικό άξονα διαπραγμάτευσης στο έργο τους. Παράλληλα, σημειώσαμε ότι σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η χρονική στιγμή που γράφονται τα έργα αυτά αφού, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα δυο πρώτα, η ελληνική κοινωνία ζει, με την έλευση των προσφύγων, έντονες ανακατατάξεις, ενώ στο χώρο των γραμμάτων γίνεται έκκληση για μια κίνηση ανανέωσης και απομάκρυνσης από το παρελθόν. Μέσα, κυρίως, από το ιστορικό πλαίσιο, μπορέσαμε να μελετήσουμε εκείνα τα γεγονότα που οδήγησαν στην Μικρασιατική Καταστροφή και στον ξεριζωμό ενάμισι, περίπου, εκατομμυρίου ανθρώπων ενώ ταυτόχρονα παρατηρήσαμε τις αλλαγές που προκάλεσε η έλευση τους στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα, αναφερόμαστε σε μια εποχή που, σε ό,τι αφορά το χώρο των γραμμάτων, ο Θεοτοκάς, μέσα από το Ελεύθερο πνεύμα μπορεί να αναφέρει πως «*οι πρεσβύτεροι μας βούλιαζαν στο λιμάνι της Σμύρνης, όχι μόνο τις δυνάμεις τους αλλά την αυτοπεποίθηση και τα ιδανικά τους*» αλλά επιπλέον υποστηρίζει πως έχει φτάσει η ώρα μιας νέας γενιάς, πιο ώριμης λόγω των ιστορικών συγκυριών, που θα αναλάβει να διαδραματίσει ένα νέο πνευματικό ρόλο στη χώρα. Η ανάλυση, βέβαια, που έγινε στα βασικά χαρακτηριστικά της γενιάς του Τριάντα, κρίθηκε απαραίτητη όχι μόνο γιατί με αυτόν τον τρόπο μπορέσαμε να εξετάσουμε καλύτερα τα πραγματολογικά στοιχεία των κείμενων αλλά γιατί ταυτόχρονα μας καθόριζε και την αντίστοιχη ιδεολογική και ιστορική ατμόσφαιρα της εποχής.

Ο Δούκας, λοιπόν, και ο Βενέζης, ως εκπρόσωποι και αυτοί της νέας γενιάς, προσπαθούν να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις των γραμμάτων και, ταυτόχρονα, εκφράζουν μέσα από τα έργα τους την ανάγκη να γίνει λόγος για ένα 'άγραφο', ακόμα, γεγονός που οι ίδιοι το έζησαν άμεσα και έντονα. Διαβάζοντας, επομένως, τα κείμενα αυτά μπορέσαμε να προσεγγίσουμε την ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής από διαφορετική σκοπιά ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτέλεσε η μελέτη του τρόπου με τον οποίο διαχειρίζονται τη μνήμη τους οι δυο

λογοτέχνες. Στην περίπτωση του Δούκα παρατηρήσαμε πως, γράφοντας την *Ιστορία* το 1923, ερχόταν σε αντιπαράθεση με τη δημόσια γνώμη που απέρριπτε ευθύνες μόνο στον «Άλλο» ενώ απεναντίας τον ίδιο τον συγγραφέα τον ενδιέφερε περισσότερο η ανθρώπινη διάσταση των γεγονότων αφού, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο, θύματα και θύτες προέρχονταν και από τις δυο πλευρές.

Ο Βενέζης, ταυτόχρονα, στο *Νούμερο* το 1931, μέσα από την εξιστόρηση της προσωπικής του ιστορίας, μας σκιαγραφεί μια άλλη πλευρά του πολέμου, τα Τάγματα Εργασίας, (Αμελέ Ταμπουρού) ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο έργο παρουσιάζουν οι διάφορες αναθεωρήσεις που το υποβάλει στις μετέπειτα εκδόσεις του αφού, όπως άλλωστε παρατηρήσαμε, ανασκευάζει με την πάροδο του χρόνου ορισμένα σημεία του. Έτσι, η «άλλη» πλευρά των Ελλήνων στο Συνεργείο Αντιποίνων της Περγάμου γίνεται σταδιακά «αντίποινα πολλά», χωρίς περαιτέρω αναλύσεις και εξηγήσεις, ενώ η έντονη αντικληρική στάση του Βενέζη στην αρχή του έργου του, αρχίζει και υποχωρεί μέχρι να εκμηδενιστεί τελείως στο *Μικρασία, Χαίρε* το 1974. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, με βάση το παράδειγμα του Βενέζη, πως αντικείμενο της μελέτης μας γενικότερα δεν πρέπει να αποτελεί μόνο όσα αναφέρονται στα κείμενα που εξετάζουμε αλλά και όσα συγχρόνως αποσιωπούνται, συνειδητά η μη, αφού στη συγκεκριμένη περίπτωση μαρτυρούν μια ιδιαίτερα προσωπική στάση του συγγραφέα που συνδέθηκε, λανθασμένα η μη, με την εκλογή του στην Ακαδημία των Αθηνών.

Παράλληλα, η *Αιολική Γη*, γραμμένη το 1943, αν και σε σχέση με τα δυο άλλα βιβλία φαίνεται περισσότερο ‘ ανέμελο’, στην πραγματικότητα περιέχει και αυτή ένα βαθμό τραγικότητας. Γράφεται σε μια περίοδο πολέμου και κρίσης που, ενώ οι άνθρωποι ξαναβιώνουν τη βαρβαρότητα και την ηθική καταρράκωση, έρχεται ένα βιβλίο να μιλήσει για ζωντάνια, ευτυχισμένες στιγμές και ελπίδα και σίγουρα να παραπέμψει σε έναν κόσμο που τη δεδομένη χρονική στιγμή φαντάζει ανήκουστος και εξωπραγματικός. Εντούτοις, και στο σημείο αυτό ενδεχομένως βρίσκεται η τραγική διάσταση του βιβλίου, αυτή η αισιοδοξία και η ελπίδα προέρχονται από έναν κόσμο που έχει οριστικά χαθεί και σταδιακά αρχίζει να σβήνει και από τη μνήμη των περισσότερων ανθρώπων. Έτσι, αν το 1929 και το 1931, υπήρχε επιτακτική ανάγκη να γίνει λόγος για μια άγραφη ιστορία, τώρα, το 1943, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος φωτίζεται μέσα από προηγούμενες επώδυνες εμπειρίες. Τα κείμενα, λοιπόν, αυτά, που περιέχουν μεικτά στοιχεία αυτοβιογραφικού και μυθιστορηματικού λόγου,

αναλαμβάνουν το έργο της εξιστόρησης ενός πρόσφατου, ακόμα, ιστορικού γεγονότος και προσφέρουν παράλληλα στον αναγνώστη τη δυνατότητα να πληροφορηθεί για ορισμένες πτυχές του πολέμου που, ενδεχομένως, δεν γνωρίζει. Στα έργα αυτά, με άλλα λόγια, λόγω και του είδους τους, δεν περιμέναμε να αντλήσουμε λεπτομερείς πληροφορίες για την ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής ούτε και να υπάρχει πληθώρα ιστορικών γεγονότων και αναφορών. Για αυτόν, ακριβώς, το λόγο η συγγραφή του ιστορικού της Μικρασιατικής Καταστροφής κρίθηκε απαραίτητη αφού μπορέσαμε έτσι να εντάξουμε τα κείμενα μας σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και χρονικό πλαίσιο και επομένως να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε καλύτερα την πλοκή των γεγονότων με βάση κάθε φορά το αντίστοιχο γεγονός, ενώ ταυτόχρονα αξιοσημείωτο είναι πως αποτελούν σημαντικά εργαλεία για τις αναπαραστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για έργα που δεν αρκούνται στην απλή περιγραφή της ιστορίας της Μικρασιατικής Καταστροφής αφού, μέσα από προσωπικά παραδείγματα, μας παρέχουν και άλλες πληροφορίες που ενδεχομένως δεν περιμένουμε να συναντήσουμε σε μια καθαρά ιστορική αναφορά. Μιλάμε για κείμενα που προκύπτουν μέσα από προσωπικές, βιωμένες εμπειρίες των ίδιων των συγγραφέων καθώς και από την ανάγκη τους να ανακαλέσουν ή αντίστοιχα να αποκρύψουν ορισμένες πτυχές του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος.

Για έναν ιστορικό, που ενδεχομένως δεν εστιάζεται τόσο στις κοινωνικές και οικονομικές αναπαραστάσεις των γεγονότων, η ενασχόληση του με την λογοτεχνία του παρέχει τη δυνατότητα να πληροφορηθεί τον ιδιαιτερό τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι, θεωρούν και μεταφέρουν τη δική τους πραγματικότητα. Πληροφορούμαστε στην παρούσα εργασία για την ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγικής εμπειρίας μέσα από τις υποκειμενικές αυτές μαρτυρίες που όλες μαζί προσφέρουν μια συνολικότερη και ενδεχομένως πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το συμβάν αυτό. Οι τρεις διαφορετικές ιστορίες που εξετάσαμε όχι μόνο αναφέρονται σε μια συγκεκριμένη χρονική και ιστορική περίοδο αλλά ταυτόχρονα όλες μαζί πετυχαίνουν να μας σκιαγραφήσουν με ένα δικό τους, διαφορετικό τρόπο μια εικόνα γύρω από την Καταστροφή και την εμπειρία της προσφυγίας. Παράλληλα, μέσα από τέτοιου είδους κείμενα αναδυέται περισσότερο η έννοια της συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας και της υποκειμενικότητας αφού προκειται για τρία, ουσιαστικά, διαφορετικά πρόσωπα που διαχειρίζονται τη

μνήμη και το κοινό τους βίωμα μέσα από τη δικής τους, ξεχωριστή, ταυτότητα, η οποία όμως εντάσσεται σε κοινά ιστορικά συμφραζόμενα. Σε ό,τι αφορά, επίσης, την ιστορική έρευνα, η συνεισφορά των συγκεκριμένων έργων εστιάζεται περισσότερο στο γεγονός πως μπόρεσαν να μας σκιαγραφήσουν, με τον δικό τους τρόπο, την εικόνα και το προφίλ του «Άλλου» ενώ ταυτόχρονα να μας παρουσιάσουν και την ταυτότητα του πρόσφυγα.

Σχετικά, λοιπόν, με την εικόνα του «Άλλου», τις περισσότερες φορές επιβεβαιώνονται ορισμένα εθνικά στερεότυπα αφού αυτός αποδίδεται με αρνητικά χαρακτηριστικά ενώ, απεναντίας, «εμείς» διαφέρουμε πάντα από εκείνον και δεν προβαίνουμε σε πράξεις που θα μας μειώσουν και θα μας υποτιμήσουν. Αν και δεν γίνεται σε μεγάλο βαθμό, ωστόσο, καλύτερη εξέταση των συγκεκριμένων κειμένων έρχεται να αναιρέσει, τουλάχιστον μέχρι κάποιο σημείο, αυτή την αντίληψη και να αποδώσει ευθύνες και στα δυο, αντιμαχόμενα, στρατόπεδα. Έτσι, μπορεί στην τελευταία έκδοση του *Νούμερου* να γίνεται μόνο μια αναφορά σε «αντίποινα πολλά», αλλά σίγουρα δημιουργεί ερωτηματικά στον αναγνώστη για την στάση των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης πολεμικής δοκιμασίας, ενώ ταυτόχρονα, η αφιέρωση της *Ιστορίας* έρχεται να τονίσει την αληθινή διάσταση ενός πολέμου. Σε περίοδο πολέμου, όπως άλλωστε είναι φυσικό, στο κοινωνικό φαντασιακό των περισσότερων ανθρώπων, ο εχθρός είναι πάντα σκληρός και χειρότερος από εμάς, που είμαστε τα μοναδικά θύματα του μίσους και του φανατισμού του. Στα κείμενα μας, σίγουρα, ο εχθρός παρουσιάζει αυτήν την εικόνα αλλά, σε καμία περίπτωση, δε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια λογοτεχνία μίσους που εξυμνεί μόνο τη δική μας πλευρά και, αντιθέτως, στρέφεται αποκλειστικά εναντίον του «Άλλου».

Διαβάζοντας, ταυτόχρονα, τα συγκεκριμένα έργα μπορέσαμε να μελετήσουμε τη στάση και τη συμπεριφορά του ανθρώπου μέσα στον πόλεμο. Όπως άλλωστε είδαμε, μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, ο πόλεμος ωθεί τον άνθρωπο να ξεπεράσει οποιουδήποτε ηθικούς φραγμούς έχει και να οδηγείται σε «απάνθρωπες» πράξεις, χωρίς κανένα ίχνος ευαισθησίας και οίκτου για τον αντίπαλο. Κατά τη διάρκεια μιας πολεμικής δοκιμασίας, με άλλα λόγια, το μένος και η οργή υπερτερούν ενώ εκείνο που πρωτεύει είναι ο πόνος και η δυστυχία του εχθρού. Παράλληλα, παρατηρήσαμε, μέσα κυρίως από το *Νούμερο*, την ηθική καταρράκωση και αλλοτρίωση που επιφέρει ο πόλεμος ενώ ταυτόχρονα, μέσα από το παράδειγμα του Ηροδότου αλλά και του Νικόλα στην *Αιολική Γη*, είδαμε σε τις οριακές εμπειρίες μπορεί να φτάσει ο

άνθρωπος κατά τη διάρκεια μιας πολεμικής δοκιμασίας προκειμένου να μπορέσει να επιβιώσει.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφέρουμε πως τα συγκεκριμένα κείμενα, αναμφισβήτητα δεν αποτελούν τις μοναδικές λογοτεχνικές μαρτυρίες για την ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής αφού πολλοί Μικρασιάτες λογοτέχνες ασχολήθηκαν με τη συγκεκριμένη θεματική. Εκτός, βέβαια, από το γεγονός πως στην παρούσα εργασία δε μπορούσε να διαπραγματευτεί μεγαλύτερο υλικό, επιλέχθηκαν τα κείμενα αυτά γιατί ανήκουν σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή παραγωγής και γιατί μοιράζονται κοινά αφηγηματικά στοιχεία. Πάντως, με βάση τα συγκεκριμένα έργα πληροφορηθήκαμε για τη ζωή στις «χαμένες πατρίδες» και την εμπειρία της καταστροφής, ενώ παράλληλα παρατηρήσαμε τη δύναμη και την τόλμη των συγκεκριμένων προσφύγων συγγραφέων να εξιστορήσουν «κοινά βιώματα».

Βιβλιογραφία.

1. Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993.
2. Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.
3. Αστερίου Α. – Δημάδης Κων.- Λαζαρίδου Αναστ. Δανάη (επιμ), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981). Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
4. Βενέζης Ηλίας, *Το Νούμερο 31328. Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής, Μυτιλήνη*, 1931.
5. Βενέζης Ηλίας, *Το Νούμερο 31328. Το βιβλίο της σκλαβιάς*, Αθήνα, Εστία, 2000.
6. Βενέζης Ηλίας, *Αιολική Γη*, Αθήνα, Εστία, 2001.
7. Βενέζης Ηλίας, *Μικρασία, Χαίρε*, Αθήνα, Εστία.
8. Vitti Mario, *Η Γενιά του Τριάντα*, Αθήνα, Ερμής, 2000.
9. Γιαννακόπουλος Α. Γιώργος «Προσφυγική Ελλάδα» στο: *Προσφυγική Ελλάδα. Φωτογραφίες από το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1992.
10. Γιανουλόπουλος Ν. Γιάννης, *'Η ευγενής μας τύφλωσις.'* Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά' θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή., Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
11. *Διανοητική Ιστορία: όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης/ Κείμενα των Roger Chartier, Dominick La Capra, Hayden White*, Αθήνα: ΕΜΝΕ, Μνήμων, 1996.
12. Δούκας Στρατής, *Η Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Αθήνα, Κέδρος, 2001.
13. Douglas Dakin , *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982.
14. *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα. (11 και 12 Απριλίου)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας,
15. Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα, Ερμής, 1988.
16. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922 Οι Απαρχές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Α' Τόμος. Μέρος 2^ο.

17. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Εκδοτική Αθηνών, 1978, τόμος ΙΕ.
18. Καστελλάν Ζωρζ, *Η Ιστορία των Βαλκανίων*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1991.
19. Κιουρτσάκης Γιάννης, *Καρναβάλι και Καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Αθήνα, Κέδρος, 1985.
20. *Κοινωνία των Εθνών. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.
21. Cohn Dorrit, *Διαφανή Πρόσωπα. Αφηγηματικοί τρόποι για την παρουσίαση της συνείδησης στη μυθοπλασία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001.
22. Κωστής Κώστας, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης : Οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 9, Αθήνα, 1992.
23. Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.
24. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989.
25. Μαργαρίτης Γιώργος, «28 Οκτωβρίου 1940. Με το χαμόγελο στον πόλεμο», *Πολίτης* 93 (2001).
26. Μήλλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία- Ιστοριογραφία- Λογοτεχνία και Εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001.
27. Πασσερίνι Λουΐζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998.
28. Πασχαλίδης Γρηγόρης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα, Σμίλη, 1993.
29. Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων. 1998.
30. Ricoeur Paul, *Η αφηγηματική λειτουργία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1990. ✓
31. Said. Edward W., *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.
32. Σβορώνος Γ. Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
33. Scarry Elaine, *The Body in Pain. The making and unmaking of the world*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1985.

34. Smith Llewellyn Michael, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία.*, Αθήνα, MIET, 2002.
35. Σωτηρίου Διδώ, *Η Μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα, Κέδρος, 1975.
36. Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.
37. Τζιόβας Δημήτρης, *Το παλίμνηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.
38. Τζούμα Άννα, «Ιστορία και Λογοτεχνία», *Μνήμων* 19 (1997).
39. Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1934)*, Παρατηρητής.
40. Τσατσούλης Δημήτρης, *Η περιπέτεια της αφήγησης. Δοκίμια αφηγηματολογίας για την ελληνική και ξένη πεζογραφία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα-Κριτική Διεπιστημονική Βιβλιοθήκη.
41. Hirschon Renee, *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor. Refugees in Piraeus*, Clarendon Press-Oxford, 1989.
42. Ψυρούκης Νίκος, *Η Μικρασιατική καταστροφή. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1918-1923)*, Αθήνα, 1982.

